

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TEFSİR ANABİLİM DALI

**ULÛMU'L-KUR'ÂN KAVRAMININ
ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

YASEMİN KIRTAY

Danışman

Prof. Dr. Halis ALBAYRAK

ANKARA–2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ

1- Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	8
2- Araştırmanın Yöntemi.....	13

I. BÖLÜM: ULÛMU'L-KUR'AN KAVRAMI

1- Kur'an İlimlerinin Kaynağı Meselesi.....	15
2- Ulûmu'l-Kur'an Kavramının Anlam Çerçevesi.....	18
a. İmam Şafî'nin Kullanımı.....	19
b. Zerkeşi'nin Naklettiği Tanımlar.....	20
c. Şatıbî'nin Tanımlaması.....	22

II. BÖLÜM: CÂMÎ' (KAPSAMLI) ULÛMU'L-KUR'ÂN ESERLERİ

A- TECZÎÎ (DAR KAPSAMLI) ESERLER

Aa- Ulûmu'l-Kur'ân Eserleri

1- Hâris b. Esedi'l-Muhâsibî (ö.243), el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân.....	24
2- İbnü'l-Merzebân (309), el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an.....	28
3- Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324), el-Muhtezan fi Ulûmi'l-Kur'an.....	28
4- Ebu Bekr el-Enbârî (328), Acâibu Ulûmi'l-Kur'an.....	30

5- Ebu Dâvud Süleyman bin Necah (496), el-Beyânü'l-Câmi' li Ulûmi'l-Kur'an.....	31
---	----

Ab- Tefsir Mukaddimleri

1- Abdülrezzak b. Hemmam es-San'anî (ö.211), Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Aziz'in Mukaddimesi.....	33
2- Muhammed b. Cerir et-Taberi (ö.310), Camiu'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an'ın Mukaddimesi.....	33
3- ? (425'de eserini yazıyordu.), Kitabu'l-Mebânî fi Nazmi'l-Meânî'nin Mukaddimesi.....	34
4- Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî (ö.427), el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an'ın Mukaddimesi.....	35
5- Ragıb el-İsfahânî (ö.503), Camiu't-Tefsir'in Mukaddimesi.....	36
6- el-Huseyn b. Mes'ud el-Begavi (ö.516), Meâlimu't-Tenzil'in Mukaddimesi.....	37
7- İbn Atıyye el-Gırnâtî el-Endelüsî(ö.541), el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz'in Mukaddimesi.....	38
8- Ebu'l-Hasen el-Fazl b. el-Hasen et-Tabressî(ö.548), Mecmeu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an'ın Mukaddimesi.....	39

B- MEVSÛÎ(ANSİKLOPEDİK) ESERLER

1- Ebu'l-Ferec İbnü'l Cevzi (597), Fünunu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'an.....	42
--	----

2- Bedreddin ez-Zerkeşî (ö.794) , el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an.....	48
3- Celâleddin es-Suyûtî (ö.911), el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an.....	52

C- ULÛMU'L-KUR'AN BAŞLIKLİ TEFSİRLER

1- Muhammed b. Ali el-Kassâb el-Kerecî (360), Nüketü'l-Kur'ân ed-Dâletü ale'l-Beyân fî Envâi'l-Ulûm ve'l-Ahkâm	62
2- Muhammed bin Ali el-Udfuvî (388), el-İstiğnâ fî Ulûmi'l-Kur'an64	
3- Ali bin İbrahim bin Said el-Hufî (430), el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an.....	66

III. BÖLÜM: ULÛMU'L-KUR'AN'IN DİĞER İLİMLERLE İLİŞKİSİ

1- İlmu't-Tefsir ile İlişkisi.....	68
2- Tefsir Usûlü ile İlişkisi.....	73
3- Tefsir ile İlişkisi.....	75
SONUÇ.....	77

BİBLİYOGRAFYA

ÖNSÖZ

Temel İslam Bilimleri kendine has bir kavramlar örgüsüne, terminolojiye sahiptir. Kavramlar insanla birlikte var oldukları için de değişmeye açık bir özellik taşırlar. Tefsir alanında ise Ulûmu'l-Kur'an kavramı, çokça kullanılan, ancak farklı tanımlamalarla çerçevelenip sık sık usûlü't-tefsir ile karıştırılan bir kavramdır. Çalışmamız, henüz lisans yıllarında iken dikkatimizi çeken bu kavramın neye tekabül ettiği konusunun açıklığa kavuşması için atılmış küçük bir adımdır.

Çalışmamız, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Girişte çalışmanın konusu, temel sorunları, ve yöntemi açıklanmıştır.

I. bölümde Ulûmu'l-Kur'an kavramının kaynağı meselesi irdelenmiş, yapılan tanımlardan hareketle kavramın anlam içeriği tespit edilmeye çalışılmıştır.

II. bölüm Ulûmu'l-Kur'an'a dair eserlerin içeriklerinin dökümlerini incelemekte, kavramın, ilgili eserler üzerinden kapsamını araştırmaktadır.

III. bölümde ise Ulûmu'l-Kur'an'ın tefsir, tefsir usûlü ve ilmu't-Tefsir ile ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kavramın, bir tez konusu olarak şekillenmesinde, çerçevesinin oluşumunda teşvik ve yönlendirmelerinden çokça faydalandığım değerli hocam ve ilk danışmanım Prof. Dr. Mehmet Paçacı'ya, çalışmamın çok kritik bir aşamasında danışmanlığını alan ve kıymetli değerlendirmeleri ile tezin tamamlanmasına imkan sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Halis Albayrak'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
a.m.	:	Aynı madde
AÜSBE	:	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
c.	:	cilt
çev.	:	çeviren
Ç.Ü.	:	Çukurova Üniversitesi
DİA	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
haz.	:	hazırlayan
İSAV	:	İslami Araştırmalar Vakfı
İst.	:	İstanbul
MÜİFV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	:	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Nr.	:	numara
nşr.	:	neşreden
ö.	:	ölümü
s.	:	sayfa
sa.	:	sayı
ta'.	:	ta'lik
tak.	:	takdim
tah.	:	tahkik

trc.	:	tercüme
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve devamı
Y.	:	Yayınları
yy.	:	yer yok

GİRİŞ

1-Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Kur'ân-ı Kerim, belli bir lisanın kodlarını kullanarak, belli bir zamanda, öncelikle belli bir mekandaki insanlara hitap etmiş bir kelim-i ilahidir. Bir kelim/ söz olarak Kur'ân'ın tabîî bir bağlamı vardır.¹ Çünkü o, Allah tarafından insanlara rehberlik etmesi maksadıyla inzal edilmiştir. Rehber olabilmesi için uygulanabilir olması, uygulanabilir olması için anlaşılabilir olması, anlaşılabilir olması için de vahyin anlamını kuşatan, onu sabitleyen tabîî bir bağlamının olması gerekmektedir.

İlahi hitap, bu bağlamı içinde ilk muhataplarınca işitilmiş ve anlaşılmıştı. Ayrıca anlaşılması zor gelen yerleri bu hitabın mübelliği ve mübeyyini olan Hz. Peygamber'e sorma imkanı da mevcuttu.

Vahiy süreci tamamlanıp Hz.Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra, müslümanlar Kur'an'ın kaybolup gitmesi korkusuyla Kur'an'ı cem'edip, daha sonra çoğaltıp çeşitli İslam beldelerine gönderdikleri Mushaf'ı oluşturdular. Artık eldeki bu yazılı metinle birlikte, ilk muhataplar için spontane(kendiliğinden) olan anlama, sonraki nesiller ve muhataplar için bir metin üzerinden olmak durumuna geçecektir.² Nitekim daha sahabe döneminde Kur'an okuyan ama anlayamayan ya da yanlış anlayan insanların var olduğunu sadece şu iki rivayetten dahi anlayabilmekteyiz:

Abdullah b. Ömer (v. 73): 'Biz ömrümüzün, herbirimize Kur'an verilmeden (öğretilmeden) önce iman verildiği (öğretildiği) dönemini yaşadık ve (bir) sûre Muhammed'e (s.a.v.) indirilir, onun helalini, haramını, onda vakıf yapılması

¹ Dücane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*, Kitabevi Y., İst. 1998, s. 93 vd.

² Mustafa Öztürk, ' Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu ', *İslâmiyât*, c. 6 sa. 4, Ankara 2003, s.72

gereken yerleri öğrenirdik. Nitekim siz de bugün (böylece) öğreniyorsunuz. Biz bugün öyle adamlar gördük ki onların herbirine imandan önce Kur'an veriliyor (öğretiliyor); Fatiha'dan sonuna kadar okuyor. Ancak ne emrini anlıyor, ne nehyini ve ne de üzerinde vakıf yapılması gerekeni biliyor.'³

Hız. Ali, İbn Abbas'ı Haricileri ikna etmeye gönderirken şöyle der: 'Git onlarla münakaşa et. (Onlarla münakaşa ederken) delil olarak Kur'an-ı Kerim'i gösterme, çünkü o(nda, birçok manaları ihtiva eden) zû vücûh (kelimeler var)dır. Yalnız sünnet ile fikirlerini teyit et.'⁴

Sahabe ve tabiun dönemlerindeki bu şifahi eğitimin yanısıra, gerek sahabenin teşvik ve uygulamaları gerekse fetihlerle birlikte İslam devletinin topraklarının genişlemesi ve Arap olmayanların İslam'a girmesiyle Arapça'ya olan ilgi artmıştır. Arapça olan Kur'an'ın manalarını ya da anlaşılması zor olan ifadelerini açıklamak için eserler meydana getirilmiştir. Daha çok lugavi tefsir özelliği gösteren bu eserler Garibu'l-Kur'an, Meani'l- Kur'an, İ'rabu'l-Kur'an, Mecazu'l-Kur'an, Vücûh ve Nezair gibi başlıklar taşımakta olup Kur'an ilimlerinin ilk örneklerini teşkil etmişlerdir.⁵ Yine kıraat ihtilaflarını, mütevatir ve şaz kıraatları konu edinen kıraat kitapları, İmam Mushaf'ın yazım şeklini ve çeşitli şehirlerdeki mushaflar arasındaki farkları işleyen Resmu'l-Mushaf ve İhtilafu'l-Mesahif başlıklı eserler de erken dönem Kur'an ilimlerindendir.⁶

Zamanla çeşitli sosyal ve siyasi bağlamlar içerisinde bunlar gibi , Kur'an'ı bir açıdan ele alıp inceleyen eserler yazma gereği duyulmuş; nasih-mensuh,

³ Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi 'l-Kur'an*, tak. ve ta'. Mustafa Dîb el-Buğa, Daru İbn Kesir, Beyrut 2002, c. 1, s. 258; Veli Kayhan, *Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişmesi* (MÜSBE, Basılmamış doktora tezi), İst. 1991, s. 163-164

⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 446; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 184

⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, s. 249-254

muhkem-müteşabih, i'cazu'l-Kur'an, vakf-ibtida vb. pek çok ilim dalları teşekkül etmiştir. Bunlar daha sonraları ise Ulûmu'l-Kur'an başlığı altında toplanmış; cem'edilmiştir. Bu cem'in en sistemli ve kapsamlı örneklerini ez-Zerkeşi(ö.794) *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı ve es-Suyûti(ö. 911) *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı ile vermiştir. Bugün de Ulûmu'l-Kur'an denilince akla ilk gelen eserler bunlar olmaktadır.

20. yüzyılda Ulûmu'l-Kur'an kavramına dair yapılan tanımlarda önemli ölçüde Zerkani'nin yaptığı tanımlar takip edilmiştir. Zerkani, kavramı iki açıdan incelemek gerektiğini ifade etmiştir. Bunlardan ilki olan izafet manasıyla Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an ile ilgili bilgilere işaret eder ve Kur'an'a hizmet eden veya ona dayanan, dinî ve Arapça ile ilgili ilimleri kapsar. Tefsir ilmi, kıraat ilmi, esbab-ı nüzûl ilmi vb.⁷ kincisi ise, bu lafzın daha sonra tedvin edilmiş bir ilme özel isim olması yönündendir. Buna göre müdevven bir ilim olarak Ulûmu'l-Kur'an, nüzûlü, tertibi, cem'i, yazımı, kıraatı, tefsiri, i'cazı, nasih-mensuhu, hakkındaki şüphelerin bertaraf edilmesi vb. yönlerden Kur'an'la ilgili olan konulardır.⁸

Zerkani, Kur'an'a hizmet eden ilimlerden olmaları itibariyle hadis ve hadis ilimleri ile usûl-i fikhî Ulûmu'l-Kur'an'dan sayarken Erdoğan Baş, kavramın içeriğini oldukça geniş tutmuş, Kur'an'ı doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren ilimleri de dahil etmiştir. Buna göre Ulûmu'l-Kur'an, “ Kur'an'ın nüzûlü, tertibi,

⁶ Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, MÜİFV Yayınları, İst. 1996, s. 40-41; Kayhan, a.g.t., s. 127 vd., 148-150

⁷ Muhammed Abdülazim ez-Zerkani, *Menâhilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. 1, s.16-17; Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlu't-Tefsir ve Kavaiduh*, Daru'n-Nefais, Beyrut 1994, s.39; Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları*, Timaş Y., İst. 1996, s.27; Ömer Çelik, “Hicri V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*, İSAV, İst. 2002, s.48

yazılması, cem’i, istinsahı, nasih-mensuhu, sebab-i nüzûlü, müşkili, müteşabihi vb. itibariyle doğrudan kendisini ilgilendiren ilimleri ihtiva etmesi ve o ilimlerin metotlarını belirlemesi ile kelâmî, fikhî vb. ilimlere kaynaklık etmesi, hatta zaman zaman kozmoloji, psiloloji, biyoloji vb. ilimlere ışık tutması itibarı ile de kendisini dolaylı olarak ilgilendiren mevzularla tarihin akışı içerisinde ortaya konmuş olan İslamî/ilmî mirasın biraraya toplanmış şekli” olarak tarif edilmistir.⁹ Yapılan bu tarife göre, Kur’an’la bir yönden ilgisi kurulan/kurulabilen her ilim Ulûmu’l-Kur’an’dan sayılabilir. Ancak gerek Zerkani gerekse Kifafi, hendese, hesap, tıp, kimya, iktisat, sosyoloji gibi ilimlerin Ulûmu’l-Kur’an’dan sayılamayacağını ifade etmişlerdir. Zira ne Kur’an bu ilimlerin nazariyelerini delillendirmek için inmiştir, ne de onlar Kur’an ayetlerinin anlaşılması ve açıklanması yönünden Kur’an’a hizmet ederler.¹⁰

Ulûmu’l-Kur’an’a dair açıklamalarda “ Kur’an’ın en doğru şekilde anlaşılmasına yardımcı olmayı gaye edinen bir bilgi alanı”¹¹ ve “ başlangıçtan günümüze kadar Tefsir usûlüne ilişkin çalışmalara Kur’an İlimleri(Ulûmu’l-Kur’an) tabiri kullanılmıştır.”¹² gibi değerlendirmeler eklenince kavramın tefsir usûlü ile ilişkisi gündeme gelmektedir. Çoğu kere aralarındaki ilişki de gösterilerek ayrı ayrı tanımlanan bu iki kavram özellikle ülkemizde zaman zaman karıştırılmakta ve birbirini yerine kullanılmaktadır.¹³

⁸ Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 20-21; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, MÜİFV Y., İst. 1991, s. 2-3; Abdülhamit Birişik, “ Kur’an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.19, sa.1 (2006), s. 41

⁹ Erdoğan Baş, “Kur’an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları III*, İSAV, İst. 2002, s. 22

¹⁰ Zerkani, *a.g.e.*, c.1, s. 17; Muhammed Abdüsselam Kifafi, *Fi Ulûmi’l-Kur’an*, Daru’n-Nehdati’l-Arabiyye, Beyrut 1981, s. 28-29

¹¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Y., İst. 1994, s. 54

¹² Turgut, *a.g.e.*, s.5

¹³ Turgut, *a.g.e.*, s.5, 9, 12; Mustafa Öztürk, “Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu”, s. 69, 70, 75

Gerek kapsamının kesin çizgilerle belirlen(e)memiş olması, gerekse tefsir usûlü intibai vermesinden ötürü eleştirildiği de olmuştur: “ Tefsirde usûlden söz açıldığında akla gelen ilk ıstılah, ‘Ulûmu’l-Kur’an’dır. Türkçede genellikle Kur’an İlimleri diye karşılanan bu ıstılahın içeriği, lûgat ilminden astronomiye, kıraattan hendese ve tıbbâ kadar Kur’an’la doğrudan ve dolaylı olarak ilgisi kurulan, usûlle hemen hiçbir ilgisi bulunmayan çok geniş bir malumat alanından oluşmaktadır.”¹⁴

Orijini(merkezi) Ulûmu’l-Kur’an kavramı olan çalışmamızda, kavramın anlam ve içeriğinin gelişimini, klasik dönemde ne gibi bir işleve sahip olduğunu, özellikle tefsir ve tefsir usûlü ile ilişkisinin nasıl olduğunu incelemeyi amaçlamaktayız. Ayrıca Kur’an ilimlerinin kapsamlı Ulûmu’l-Kur’an eserlerinde toplanmasındaki gayenin ne olduğu da araştırma sorularımız arasındadır.

Bu çalışma ile klasik dönemde oluşturulmuş Ulûmu’l- Kur’an literatürünün nasıl vücuda geldiğini ve işlevini tespit edebilirsek bugün özellikle Ulûmu’l-Kur’an ve Tefsir Usûlü kavramları mevzubahis edilirken daha net ve doğru değerlendirmeler yapabiliriz. Zira doğru bir değerlendirme ancak doğru bir okumanın ardından gelebilir.

¹⁴ Öztürk, *a.g.m.*, s.75

2- Araştırmanın Yöntemi

Öncelikle, çalışmamızda, esasen aynı anlama gelen Kur'an ilimleri ve Ulûmu'l-Kur'an kavramlarını kullanırken birbirinden farklı şeyleri göstermekte olduğumuzu söylemeliyiz. Kur'an ilimleri derken, müfred manada Kur'an'ı bir açıdan ele alıp inceleyen konuları ya da ilim dallarını kastetmekteyiz; Garibu'l-Kur'an, İ'cazu'l-Kur'an, Nasih-Mensuh vb. Ulûmu'l-Kur'an ise Kur'an ilimleri konularını içeren bir kavram ve Kur'an'ı çeşitli açılardan ele alan çalışmaları bir araya getiren kapsamlı, cami' eserleri ifade etmektedir.¹⁵ Zerkani'nin el-Burhan'ı gibi. Geniş bir şekilde ele aldığımız Ulûmu'l-Kur'an kavramına karşılık Kur'an ilimlerinden sadece yeri geldikçe bahsettik. Zira Kur'an ilimlerinden her biri ayrı bir/birçok tez konusu olabilecek niteliktedir.¹⁶

Birinci bölümde Ulûmu'l-Kur'an'ı bir kavram olarak, yapılan tanımlamalar üzerinden irdelemeye çalıştık. İkinci bölümde, kaynaklarda Ulûmu'l-Kur'an çalışmaları başlığı altında zikredilen eserleri ve içeriklerini mümkün olduğunca bizzat inceleyerek sunduk. Ulaşamadıklarımızın ise kaynaklarını belirtmeyi ihmal etmedik. Bu eserleri tespit ederken bilhassa Zerkani'nin *Menahil*'i, Suphi Salih'in *Mebahis*'i, Ali Turgut'un *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* eseri ve Ömer Çelik'in ilgili makalesinden faydalandık.¹⁷ Ancak bu kaynaklardan daha farklı bir tasnif ve daha zengin bir içerik sunduk.

¹⁵ Zerkani'nin yaptığı 'izafet manasıyla Ulûmu'l-Kur'an' (=Kur'an ilimleri) ve 'müdevven manasıyla Ulûmu'l-Kur'an' (=Ulûmu'l-Kur'an) ayrımı, bizimkiyle aynı şeyi göstermektedir. Bkz. ez-Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 32-34

¹⁶ Kur'an ilimleri dallarının tanımları, ortaya çıkışları ve başlangıçtan hicri 10. asra kadar bu dallarda yazılmış eserlerin kronolojik bir dökümü için şu esere bakılabilir: Veli Kayhan, *a.g.t.*, s. 24-230

¹⁷ Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 36-39; Suphi Salih, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1968, s. 122-125; Ali Turgut, *a.g.e.*, s. 13-47; Ömer Çelik, *a.g.m.*, s. 53-65. Bunlar içinden yalnız Ali Turgut, bu eserleri "Tefsir Usûlü Çalışmaları" başlığı altında toplamıştır. Ayrıca Turgut ve Çelik bu eserlerle birlikte tefsir usûlü ve ilmu't-tefsir eserlerini tek başlıkta bir araya getirmişlerdir.

III. bölümde ise, Ulûmu'l-Kur'an eserleriyle bir karşılaştırma imkânı olsun diye tefsir usûlü ve ilmu't-tefsir başlıklı eserleri ve içeriklerini verdik. Böylece bu kavramlar arasındaki sınırlar ve/veya iç içelik daha net görülebilsin.

Görüldüğü üzere çalışmamız daha çok deskriptif bir tarama ve karşılaştırma niteliği taşımaktadır.

I. BÖLÜM

ULÛMU'L-KUR'AN KAVRAMI

1- Kur'an İlimlerinin Kaynağı Meselesi

Kur'an ilimlerinin doğuşu ve gelişimini ele alan eserlere bakıldığında bu ilimlerin kaynağı olarak Kur'an'ın gösterildiği görülmektedir. Zira Kur'an, üzerinde düşünülmesini, anlaşılmasını isteyen bir kitaptır ve Kur'an ilimleri de onu anlama çabaları sürecinde ortaya çıkmış olan araştırmalardır.¹⁸ Kur'an olmasaydı Ulûmu'l-Kur'an diye bir kavram da ortaya çıkmazdı.¹⁹ Yanısıra Kur'an ilimlerinin ekserisine, konu, kavram ya da ilke bazında Kur'an'ın kaynaklık ettiği de ifade edilmiştir.²⁰ Buna göre örneğin Ulûmu'l-Kur'an eserlerindeki 'vahyin mahiyeti, çeşitleri...' konusu için 7. A'raf 145, 150, 154, 37. Saffat 99-111, 20. Taha 37-40. ayetler; Kur'an'ın okunuşuna dair olan 'kıraat' ve 'tilavet' terimleri için 7. A'raf 204, 16. Nahl 98, 96. Alak1, 3. ayetler; esbab-ı nüzul için 'seele', 'yes'elûneke' gibi ifadelerin geçtiği 70. Mearic 1, 75. Kıyame 6, 33. Ahzab 63, 17. İsra 85. ayetler birer kaynak niteliğindedir. Benzer şekilde muhkem-müteşabih, mecaz, i'cazu'l-Kur'an, nasih-mensuh, kasasu'l-Kur'an konuları için de Kur'an'dan deliller sunulmuştur.²¹

Elbette Kur'an ilimlerinin konusu Kur'an'dır; ancak bir şeyin konusu olmak ile kaynağı olmak başka başka şeylerdir. Kanaatimizce her biri değişik yönlerden Kur'an'ı konu edinmiş iseler de Kur'an ilimlerini bu şekilde Kur'an'dan okumaya, temellendirmeye çalışmak doğru bir yaklaşım değildir. Bu ilimlerden bir kısmı (esbab-ı nüzul, mekki-medeni, kıraat gibi) nakle dayanıyorsa da gerek bunların

¹⁸ Serinsu, *a.g.e.*, s. 29, 37

¹⁹ Bilal Deliser, *ez-Zerkeşi ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, (AÜSBE, basılmamış doktora tezi), Ankara 2004, s. 21

²⁰ Birişik, *a.g.m.*, s. 29-30

²¹ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Birişik, *a.g.m.*, s.30-35

yazıya geçirilmesini tetikleyen, gerekse diğerlerini vücuda getiren saikler, sosyo-kültürel şartlar vardır. Bunların her birini derinlemesine incelemek pek çok çalışmayı gerektireceğinden biz burada sadece birkaç tanesine kabaca işaret etmek istiyoruz.

Garibu'l-Kur'an: Anlaşılması güç ve manası kapalı olan garib kelimelerin tefsirini konu alan bu ilim dalı, ilk ortaya çıkan Kur'an ilimlerindenidir. İlahi hitaba muhatap olan sahabe, onu anlamasını mümkün kılacak her türlü araca sahipti. Nüzul ortamının sıcaklığında anlama problemi yaşamayan Hz. Ömer'in, daha sonra Abese suresini okurken 'ebben' kelimesinin ne anlama geldiğini bilmediğini fark etmesi, sahabenin ilahi hitabı kelime kelime değil de mücmel manası ve mesajıyla anlıyor olduğuna dair güzel bir örnektir.²²

Hz. Peygamberin vefatında çok genç ve Kur'an'ın manalarını öğrenme hususunda oldukça gayretli olan İbn Abbas'ın ise garib kelimeleri bilme ihtiyacı daha çok olmuştur. O, bu kelimelerin anlamını Arap şiirine başvurarak bulmaya çalışmıştır. Onun şu sözü de bunu desteklemektedir: “Şiir, Arab'ın divanıdır. Allah'ın Arap diliyle indirdiği Kur'an'daki garib kelimelerin manası bize gizli olduğu zaman, Arap divanına müracaat ederiz ve o garib kelimeleri, ondan öğreniriz.”²³

İbn Abbas'ın dile yaptığı bu vurgu, öğrencilerinin eserlerinde de kendini göstermiştir. Atâ b. Ebî Rebah(ö. 114) 'ın *Garibu'l-Kur'an*'ı ile İkrime(ö. 104)'nin *el-Vücuḥ ve'n-Nezair*'ini Meani'l-Kur'an, Mecazu'l-Kur'an başlıklı lugavi tefsirler izlemiştir. Zira zaman ilerledikçe insanlara garib gelen kelimeler de çoğalmıştır.²⁴

²² İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 47; Kayhan, *a.g.t.*, s. 177

²³ Suyuti, *a.g.e.*, c. 1, s. 382

²⁴ Kurt, *a.g.e.*, s. 33-40

Müşkilü'l-Kur'an: Kur'an-ı Kerim ayetleri arasında ilk bakışta tezat ve çelişki vehmini veren hususlar ve bunları izale etmeye çalışan eserleri ifade eden Müşkilü'l-Kur'an'a dair yazıldığı bilinen ilk eser Muhammed b. el-Müstenir(ö. 206)'in '*Müşkilü'l-Kur'an*' ya da '*er-Redd ale'l-Mülhidin fi Teşabuhi'l-Kur'an*'ıdır.²⁵ Adından da anlaşılacağı gibi eser bir reddiyedir. II. yüzyıldaki bu eseri, III. yüzyılda İbn Kuteybe(ö. 276)'nin *Te'vilu Müşkili'l-Kur'an*'ı izlemektedir. Yazar eserini yazış sebebini şöyle ifade etmektedir: “ Mülhidler, Allah'ın Kitabına ta'n ederek itirazda bulundular, onu geçersiz kılarak terk ettiler. Kıt anlayışları ve sakat görüşleriyle (3. Al-i İmran 7)ye tabi oldular. (Allah'ın) Kelam(ın)ı yerinden oynatıp tahrif ettiler, onu yolundan saptırdılar. Sonra da onda tenakuz, istihale, lahn bulunduğu, nazımının bozuk ve ihtilaflı olduğuna hükmettiler.(...) Ben de Allah'ın Kitabını müdafaa etmek, bu hususta açık burhanlar, parlak deliller getirmek, insanlara karışık gelen hususları açıklığa kavuşturmak istedim. Bunun için Kur'an'ın müşkil(ler)inin te'vilini cem'etmek suretiyle bu kitabı yazdım.(...)”²⁶

Mülhid ve zındıkların Kur'an'a karşı itirazlarını göstermesi bakımından tarihi bir kıymet taşıyan bu eserlere²⁷ ilaveten Ahmed b. Hanbel(ö. 241)'in *Cevabatu'l-Kur'an* ve *er-Redd ala men İddeat-Tenakuz fi'l-Kur'an*²⁸ eserleri de hicri ikinci asırdaki fikri hareketlerin ürünleridir.

Günümüzde Ulûmu'l-Kur'an'ın tarihi gelişimini ele alan eserler, Kur'an ilimlerinin Hz. Peygamberden başlayarak nasıl tevarüs ettiğini, ilk olarak kimlerin

²⁵ Kurt, *a.g.e.*, s. 66; Kayhan, *a.g.t.*, s. 198-199

²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilu Müşkili'l-Kur'an*, nşr. Seyyih Ahmed Sakr, Daru't-Turas, Kahire 1973, s.22-23

²⁷ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi I*, s. 278

²⁸ Turgut, *a.g.e.*, 54

hangi eserlerini verdiğini açıklamaktadırlar.²⁹ Bu ilimleri içine alan kapsamlı Ulûmu'l-Kur'an eserleri içinde evveliyete hangisinin sahip olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebu'l-Fazl İbrahim bu alandaki müstakil ilk tasnif olarak Zerkeşi(ö. 794)'nin *el-Burhan*'ını³⁰, Zerkani ise Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî (430)'nin *el-Burhan*'ını göstermiştir. ³¹İbnü'l-Enbari (328)'nin *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*'ı ³² ve İbnü'l-Merzeban(309)'ın *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı³³ da bu alandaki eserlerin ilki olarak gösterilenler arasına girmiştir. Ali Turgut ise, Muhasibî(243)'nin *Fehmü'l-Kur'an*'ını öne sürerek kapsamlı Ulûmu'l-Kur'an müellefatının tedvininin başlangıcını III.yüzyıla kadar götürmüş olmaktadır. ³⁴

Bunlardan İbnü'l-Merzeban'ın eserinin içeriği hakkında elimizde bilgi bulunmadığından onu hariç tutmak kaydıyla, bu eserlerin birbirinden farklı niteliklerde olduğunu söylemek mümkündür. Tarihlendirme konusunda bu geriye götürme gayreti, Ulûmu'l-Kur'an'ın sahabeye hatta Hz. Peygambere dayandığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Zerkani, hicri IV. Yüzyıldan önce Ulûmu'l-Kur'an başlıklı bir tedvin olmasa da alimlerin zihinlerinde Ulûmu'l-Kur'an konularının mecmû'(toplu) olduğunu ifade etmektedir.³⁵

2- Ulûmu'l-Kur'an Kavramının Anlam Çerçevesi

Ulûmu'l-Kur'an kavramı için yapılan tanımları üç maddede toplayıp kronolojik olarak irdelediğimiz zaman kavramın anlam çerçevesini ve gelişimini de görmüş olmaktadır.

²⁹ Zerkani, *a.g.e.*, c.1, s. 21 vd. ; Salih, *a.g.e.*, s.121-123; Turgut, *a.g.e.*, s. 9-12; Serinsu, ; *a.g.e.*, s.29-39

³⁰ İbnü'l-Cevzi, *Fünûnu'l-Efñan fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Hasan Ziyaeddin İtr, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1987, s. 73 (nak. Hasan Ziyaeddin İtr, muhakkikin önsözü)

³¹ Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 27-28

³² İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, s.73-74 (muhakkikin önsözü)

³³ Salih, *a.g.e.*, s. 124

³⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 12-13

a) İmam Şafî'nin Kullanımı:

Zerkani, kapsamlı bir Ulûmu'l-Kur'an eseri (onun deyimiyle 'müdevven manasıyla Ulûmu'l-Kur'an') ın hicri IV. asırdan önce yazıldığına dair bir bilgiye sahip olmadığımızı, zira şartların böyle bir te'lif için hazır olmadığını ifade etmektedir. Ancak bir isimle, bir kitapta tedvin edilmemiş bile olsa alimlerin zihinlerinde Ulûmu'l-Kur'an'ın cem'edilmiş olduğuna dair İmam Şafî(ö. 204)'nin şu ifadeleri bir delil teşkil etmektedir:

İmam Şafî Yemen'de Hz. Ali taraftarlarının reisi olmakla suçlanmış ve bu suçlama sebebiyle demirle zincire vurularak Bağdat'a, Reşid'e götürülmüştür. Reşit, ilmini ve faziletini fark edince Şafî'ye sormuştur:

— Allah'ın Kitabı hakkında ne bilirsin? O, kendisiyle başlanması en uygun olan şeydir.

— Ya Emira'l-mü'minin, Allah'ın kitaplarından hangisini soruyorsun? Allah Teala pek çok kitap indirmiştir.

— Güzel (söyledin). Ben amcamın oğlu Muhammed(s.a.v.)'e indirilen Kitabullah'ı soruyorum.

— Ulûmu'l-Kur'an pek çoktur. Onun muhkemini-müteşabihini mi, takdimini-te'hirini mi, nasihini-mensuhunu mu, ...soruyorsun?

Ve Şafî, halifeye Ulûmu'l-Kur'an'ı serdetmiştir. Her soruya da Reşid'i ve oradakileri hayrete düşürecek cevaplar vermiştir.³⁶

Bu rivayette Şafî, Ulûmu'l-Kur'an'ın içeriğinden örnekler sunmuştur. Buna göre Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an'ı anlamak için, onun hakkında konuşmaya başlamadan önce, ona yönelen bir kimsenin bilmesi gereken özellik ve hususlardır. Zira Şafî'nin

³⁵ Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 26

³⁶ Zerkani, *a.g.e.*, c. 1, s. 34-35

çağdaşı sayılabilecek Muhasibi(ö.243) de, Ulûmu'l-Kur'an kavramını kullanmamakla birlikte, Kur'an'ı anlamak isteyen kimsenin bilmesi gerekenler olarak, nasih-mensuh, muhkem-müteşabih, âmm-hâss, mukaddem-muahhar, mevsul-mefsul, garib, sünnet ve icmaı göstermektedir.³⁷

b) Zerkeşi'nin Naklettiği Tanımlar:

Zerkeşi(ö. 794), Ulûmu'l-Kur'an'a dair eserinin başında kendisinden önce yapılmış Ulûmu'l-Kur'an tanımlarını zikretmiştir.

Taberi(ö. 310): “ Kur'an, 3 şeyi kapsar: Tevhid, ahbar, diyanat. Bu sebeple Hz. Peygamber(a.s.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Kul hüvellahu ehad' Kur'an'ın üçte birine denktir.’ Bu sûre, tevhidin tamamını içerir. ”³⁸

Ali b. İsa er-Rummani(ö. 384): “ Kur'an 30 şeyi kapsar: İ'lam, tenbih, emir, nehy, va'd, vaid, cennetin ve cehennemnin vasfı,...”³⁹

Kadı Ebu'l-Meali Şeyzele(ö. 494): “ Doğrusu Taberi'nin söylediği bu üçü, hepsini ve onların katlarını (ez'âfeha) kapsar. Zira Kur'an'a (bir şey) ilave edilmez, onun garaib ve acaibi sayılmaz/ sınırsızdır. Allah Teala şöyle buyurmuştur: 'Gaybın anahtarları onun katındadır, O'ndan başkası bilmez.’”⁴⁰

İbnü'l-Arabi(ö. 543):“ Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an kelimelerinin sayısının dörtle çarpımı olan 77.450 ilimdir. Zira seleften bazıları şöyle demiştir:‘ Her kelimenin zahiri, batını, haddi ve mekta'ı/metla'ı vardır.’ Bu (sayı ya da ilimler) terkip ve aralarındaki bağlantı durumunun dışındadır. (Terkipler ve kelimeler

³⁷ Haris el-Muhasibi, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, trc. Veysel Akdoğan, İşaret Y., İst. 2003, s.300

³⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, c. 1, s. 40*41

³⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, c. 1, s. 41

⁴⁰ 6. En'am 59. Zerkeşi, *el-Burhan*, c. 1, s.42

arasındaki bağlantılar da düşünüldüğünde, Ulûmu'l-Kur'an) sınırsızdır ve onu ancak Allah bilir.”

“Ulûmu'l-Kur'an'ın başlıcaları/ esas 3 kısımdır: Tevhid, tezkir ve ahkâm.(...)”⁴¹

İbnu Berrecan el- Lahmî(ö. 627):“ Kur'an'ın tamamı 3 ilmi kapsar: Allah'ın isimleri ve sıfatları ilmi, nübüvvet ve delilleri ilmi ve teklif ilmi.”⁴²

Zerkeşi naklettiği bu tanımlara İbn Arabî'ninki ile başlayıp diğerleri ile devam etmektedir. Diğer tanımlarda Ulûmu'l-Kur'an kavramı yerine Kur'an ifadesi geçmektedir. Bu nakillerin hepsinin gösterdiği şey ise, Kur'an'ın anlam içeriği, ana konularıdır. Buna göre Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an'ın içerdiği ilimlerdir. İbn Arabî'nin ifadeleri ve Ulûmu'l-Kur'an'a dair verdiği sayı da Kur'an'ın ifadelerinin anlam zenginliğini ve hatta sınırsızlığını göstermektedir.

Suyutî ise İbn Nakib(ö.698)'in şöyle söylediğini nakletmektedir: “Bil ki, Ulûmu'l-Kur'an 3 kısımdır. Birincisi, Allah Teala'nın kullarından hiçbirine öğretmediği ilimdir ki (bu kısım) Kitabının esrarının ilimleridir ve onları kendine saklamıştır. İkincisi, Allah Teala'nın Kitabın sırlarından Peygamberine öğrettiği ve ona has kıldığı kısımdır. Üçüncüsü O'nun Kitabına koyduğu açık ve gizli manalardan Peygamberine öğrettiği ve onun da (insanlara) öğretmesini emrettiği ilimlerdir.”⁴³

Ebu Şâme el-Makdisî(ö.665), özellikle kıraat ilmiyle ilgilenenlere bir rehber olsun diye te'lif ettiği *el-Mürşidü'l-Veciz*'inde, gerekli gördüğü bilgileri 5 babda verdikten sonra son olarak 6. babda Ulûmu'l-Kur'an'a yönelmeyi ve onunla amel etmeyi, lafızları tilavete dalmayı bırakmayı işlemektedir. Her ne kadar Kur'an

⁴¹ Zerkeşi, *el-Burhan*, c. 1, s.38

⁴² Zerkeşi, *el-Burhan*, c. 1, s. 40

ezberinin kuvvetli olmasına, onu harflerin mahreçlerine göre ve sesi güzelleştirerek okumaya özen göstermek güzel olsa da, bunun üzerinde ve bundan daha önemli olan Kur'an'ın manalarını anlamak, bunlar üzerinde düşünmek, buna göre amel etmek ve Kur'an'ın (koymuş olduğu) sınırlara riayet etmektir.⁴⁴ Ebu Şâme'nin kendisiyle amel edilmesi gereken şeyler olarak gösterdiği Ulûmu'l-Kur'an, görüldüğü üzere, Kur'an'ın manalarından, içeriğinden başka bir şey değildir.

c) Şatıbî'nin Tanımlaması:

Şatıbî, *Muvafakat*'ında Ulûmu'l-Kur'an'ı⁴⁵ çeşitli kısımlara ayırarak açıklamaktadır:

1. Alet İlimleri: Onu anlamak ve içermiş olduğu manaları elde edebilmek için araç durumunda olan ve ondan Allah Teala'nın muradının ne olduğunu anlamaya yardımcı olan ilimler.(...)

2. Kur'an'ın bütün olarak ele alınması sonucunda elde edilen ilim. Bu, Kur'an'ın ihtiva ettiği nübüvvete delalet eden şey olmasıdır; yani onun Hz. Peygamber(s.a.v.)'in mucizesi oluşudur.(...)

3. Allah Teala'nın Kur'an'ı indirmesi, onunla insanlığa hitapta bulunması sırasında takındığı âdet-i ilahiden ve onlara karşı yumuşaklık ve güzellikle muamele etmesinden çıkarılan ilimler. (...) (Örneğin) Uyarmadan önce, sorgulamanın olmaması ilkesi, işlerde teenni ile hareket etmek, iyice araştırmak ve ihtiyatı elden bırakmamak(...)

⁴³ Suyutî, *a.g.e.*, c.2, s.1215-1216

⁴⁴ Ebu Şâme el-Makdisi, *el-Mürşidü'l-Vecîz ila Ulûmin Tetealleku bi'l-Kitabi'l-Aziz*, tah. Tayyar Altıkulaç, TDV Yayınları, Ankara 1986, s.193

⁴⁵ Şatıbî, Ulûmu'l-Kur'an ifadesini değil, '*Kur'an'a izafe edilen ilimler*'(*el-ulûm el-muzafe ile'l-Kur'an*) ifadesini kullanmaktadır. Aynı şeye işaret ettiğinden biz Ulûmu'l-Kur'an'ı kullanmayı tercih ettik.

4. (Kur'an'a nisbet edilen ilimlerden) bir kısmı daha vardır – ki konunun zikrinden asıl amaç odur – o da âlimlerin Kitap nasslarının, Arap dilinin elverdiği şekilde mantuk ve mefhumundan anladıkları ve üzerine dikkat çektikleri manalar olmaktadır. Buna göre Kur'an, asıl maksat olan üç tür ilmi içermiş olmaktadır. Bunlar:

I- Kendisine yönelineni, yani Allah Teala'yı bilmek.

II. O'na yönelmenin nasıl olacağını bilmek.

III. Kulun, Allah'tan korku ve ümit arasında olabilmesi için kendi sonucunu bilmesi.(...) ⁴⁶

⁴⁶ Şatıbî, *el-Muvâfakât –İslami İlimler Metodolojisi-*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İst 2003 (3. baskı), c. 3, s. 361-368

II. BÖLÜM

CÂMÎ'(KAPSAMLI) ULÛMU'L-KUR'ÂN ESERLERİ

A- TECZÎÎ (DAR KAPSAMLI) ESERLER

Aa- Ulûmu'l-Kur'ân Eserleri

1- Hâris b. Esedi'l-Muhâsibî (ö.243)

'el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân'

H. 165 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Çocukluk yıllarında dönemin en büyük ilim merkezlerinden Bağdat'a gelen Hâris, otorite denilen âlimlerden hadis, Kur'ân ilimleri, Arapça, Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerini öğrenmiştir. Ayrıca gerek kendinden önceki gerekse çağdaşı durumundaki sûfîlerin sahip oldukları irfana da vakıf olmuştur.⁴⁷

Sûfiye, Mutezile, hadis ve fıkıh ekolleri arasında süregiden kavganın yanısıra refahın artmasıyla toplum ahlakının bozulduğu bu atmosferde Hâris, kendini hesaba çekmeyi yani muhasebeyi kendine ilke edinmiştir. Bu grupların her birini çeşitli açılardan eleştirmiştir. Sonunda fıkıhçı ve hadisçilerin nasçılığı ile kelamcılarının diyalektik üslubunu telif etmeye çalışmış, hayat felsefesi olarak ise sûfiyeyi takip etmiştir.⁴⁸

⁴⁷ Muhâsibî'nin eğitimi ve hocaları için bkz. Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, s.15-28

⁴⁸ Muhâsibî, *a.g.e.*, s.30-33

Haris, sufi kelamcı yönünle eserler telif etmiş ve Müşebbihe, Mutezile, Şia ve Haşeviye'ye cevaplar vermiştir.⁴⁹ Konumuzla ilgili olan *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an* veya *Kitabu Fehmi'l-Kur'an ve Meânihi*⁵⁰ adlarıyla bilinen eseri, Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsir Usûlü çalışmalarının ilki kabul edilmiştir. Böylece bu alandaki çalışmaların başlangıcı hicri 3.asra kadar götürülmüş olmaktadır.⁵¹

Bütünü ele alındığında eserin bidatçı fırkalara bir cevap ve reddiye niteliğinde olduğu görülür. Fehmü'l-Kur'an için, ayetleri kendi akıllarına göre anlayan / anlamlandıran gruplara, ilgili ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiğini anlatan bir eserdir diyebiliriz. Buna göre eseri 3 bölümde inceleyebiliriz.

1- Kur'an, Akıl ve Kur'an'ın Anlaşılması

2- Bidatçı Fırkalara Reddiyeler

3- Ulumu'l-Kur'an'dan Bahisler

Muhasibi, birinci bölümde ⁵² tam bir sûfî olarak konuşmaktadır. Allah insanı boş yere yaratmamış, başıboş bırakmamış, görevlerini tam anlamıyla yapıp rızasına aykırı davranışlardan sakınması için insana iki delil vermiştir. Biri, akıl, beyin ve kavrayış yetisi, diğeri ise peygamberlerdir. Aklı ile Allah'ın tedbir ve takdirinin varlıklar üzerindeki hüküm ve yansımalarını düşünmesi gereken insanın, elçiler vasıtasıyla gelen ilahi mesajlardan sonra artık Rabbine karşı hiçbir bahane ve mazereti kalmamıştır.

⁴⁹ Eserleri ve özellikleri için bkz. Muhasibi, *a.g.e.*, s. 69-92

⁵⁰ Eser, müellifin '*Mâiyyetü'l-Akl ve Ma'nâhu*' başlıklı eseriyle '*el Akl ve Fehmü'l-Kur'an*' adıyla neşredilmiştir. (tah. Hüseyin Kuvvetli, Mısır 1978) Aynı şekilde Türkçe'ye de çevrilmiştir. (trc.Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İst. 2003)

⁵¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 12-13; Mustafa Öztürk, "Zerkeşi'nin Kaynakları ", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sa. 2, Temmuz-Aralık 2003, s.181

⁵² Muhasibi, *a.g.e.*, s.257-304

Kur'an, alimler alimi Allah'ın indirdiği, kalpleri tedavi eden, şifa veren, feyz kaynağı ve kulların hayatlarını tanzim eden bir yol göstericidir. Yalnızlıklardan kurtaran Kur'an, erdemli insanların gönüllerindeki bahardır.

Kur'an, Allah'a bağlayan bağıdır. Allah'ı seven için, O'nun kelimini anlamaya çalışmak en lezzetli şey ve kalbi için en yararlı uğraştır. Kalbini diriltmek ve kıyamet günü kurtuluşa ermek isteyen Kur'an'ı anlamaya yönelmelidir.

İnsan sevdiği ve saygı duyduğu birisinin sözlerini nasıl dinliyorsa, kendisine gelen bir mektubu okumak ve anlamak için nasıl gayret ediyorsa Allah'ın kelamına kulak verip onu anlaması da kendisi için bundan daha öncelikli ve gereklidir. Allah'ın kitabını anlayabilmek için sözün sahibine saygı duymak, O'nun emirlerine sırtını dönmek gerekir. Sonra Allah'a yönelmeli, güçlü bir anlama azmi ile Kur'ân dışında her şeyi bırakıp zihnini yalnız Kur'ân'a motive etmelidir. Bu şekilde Kur'ân okuyan kimse onun ne dediğini anlayabilir:

...Sen tam bir dikkat, arzu, aşk ve halis bir niyetle zihnini motive etmelisin. Kur'ân'ın emirlerini anlamaya çalışmalı ve Allah'ın sevdiği tavır ve davranışlara yönelmelisin. O'nun sevmediği tavır ve davranışlardan sakınmalısın. Allah'ın rızasına yönelmelisin. Kur'ân'dan anladıklarını hareket ve davranışlarına yansıtmalı ve gösteriş yapmamalısın. Sen bu durumda iken kalbine nazar eden Allah, gönlünden geçenleri görür, sana gaybın sırlarını, ilahi vaide ilişkin bilgileri öğretir ve aklını güçlendirir. İşte o zaman Kur'ân senin için anlaşılır duruma gelir, sana kapalı olan sırları Allah kesin ve apaçık bir biçimde sana gösterir.⁵³

Muhâsibî, Kur'ân'ı anlamak isteyen kimsenin bilmesi gereken ilimleri de zikreder ki Allah'ın razı olmayacağı bir anlam ortaya çıkmasın:

⁵³ Muhâsibî, a.g.e., s.298

...Kur'ân ayetlerinden bazıları nasih, bazıları mensuh, bir kısmı muhkem bir kısmı müteşabihtir. Bu gerçeği bilmelisin. Bunun birkaç yönü vardır:

Bazı ayetler, bir kısmının diğer bir kısmını neshetmesi söz konusu olmaksızın imla (tilavet) bakımından müteşabihtir. Bir kısmı Yaratıcı nezdinde ve Allah'ın yarattığını haber vermiş olduğu varlık nezdinde farklı zamanlara tekabül ettikleri için müteşabihtirler. Bir kısmı farklı anlamlara geldiği için müteşabihtir. Bir kısmı mukaddem, bir kısmı muahhardır. Bir kısmı hass, bir kısmı amm hüküm vaz'eder, bir kısmı mevsul, bir kısmı ise mefsuldur. Bir kısmı, garib'tir. Bir kısmı ancak sünnet ve icma yardımı ile anlaşılabilir ve bir kısmı da devamındaki ayetler ve benzer ayetler yardımı ile anlaşılabilir.⁵⁴

İkinci bölüm dediğimiz kısımda bidatçı fırkalara Allah ve Kur'an hakkındaki iddialarına ayetlerden örnekler vererek cevaplar yer almaktadır. Bu bölümde Muhasibi'nin mütakellim yönü ön plana çıkmaktadır. Burada neshin Allah'ın isim ve sıfatları konusunda ve olmuş ve olacak olaylara ilişkin haberlerde caiz olmadığı, O'nun beda (sonradan bilgi sahibi olmak) dan beri ve münezzeh olduğu, yine O'nun irade, sem' ve basar özelliklerinin hâdis olmadığı, O'nun arşın üzerinde olduğu, Kur'ân'ın mahluk olmadığı, büyük günah ve ru'yetullah meselesi tartışılmaktadır.⁵⁵

Son bölümde ise neshin emir ve nehiylerde söz konusu olduğunu ve bunun bilinebilmesi için de hangi surenin Mekkî, hangisinin Medenî olduğunun bilinmesi gerektiğini söyleyen Muhasibî, neshin değişik şekillerini uzun uzun irdeler sonrasında Kur'an'ın üslup özelliklerinden bir kaçını örneklerle anlatır; takdim-tehir, izmar, zaid harfler ve mufassal-mevsul⁵⁶

⁵⁴ Muhâsibî, *a.g.e.*, s.300

⁵⁵ Muhâsibî, *a.g.e.*, s.304-341

⁵⁶ Muhâsibî, *a.g.e.*, s.341-409

Muhasibi'nin bu eseri, özellikle son kısmı dolayısıyla Ulûmu'l-Kur'an eserlerinden sayılabilir. Ancak eserin genel karakteri ve bütünü dikkate alındığında bu kısım sınırlı bir muhtevaya sahip olduğundan onu mevsûl Ulûmu'l-Kur'an çalışmalarından ayrı değerlendirmeyi tercih ettik.

2- İbnü'l-Merzebân (309)

el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an

Muhammed b. Halef b. Merzeban, Bağdat'ın Muhavvel kasabasına nispetle Muhavvelî diye anılmıştır. Tarihçi, edebiyatçı ve mütercim olarak tanınır. Farsça'dan Arapça'ya çok sayıda tercemesi vardır. ⁵⁷ *eş-Şarab, el-Cülesâ ve'n-Nüdemâ, es-Sevdan ve Fedluhum ale'l-Beydan, eş-Şi'r ve's-Şüarâ, el-Hedâyâ, eş-Şitâ' ve's Sayf, en-Nisâ ve'l-Gazel, Ahbâru Abdillâh b. Cafer b. Ebi Talib* gibi pek çok kitabın yanında bir de *el-Havi fi Ulûmi'l-Kur'an* adlı eseri vardır. 27 cüzden oluşan büyük bir kitap⁵⁸ oluşu dışında eseri içeriği hakkında elde başka bir bilgi yoktur. Bununla birlikte kapsamlı manada Ulûmu'l-Kur'an ıstılahını taşıyan kitapların ilki olarak kabul edildiği de olmuştur.⁵⁹

3- Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324)

el-Muhtezan fi Ulûmi'l-Kur'an

İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Basra'da doğmuş, Basra Mutezilesinden olan üvey babası Ebu Ali el-Cübbâî (ö.303)'den Mutezile kelamını tahsil etmiştir. Ancak

⁵⁷ Turgut, *a.g.e* , s.14-15

⁵⁸ İbn'ün-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Yusuf Ali Tavîl, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s.241

Cübbâî'nin, sorularına tatmin edici cevap verememesinden sonra Ehl-i Sünnet'e dönmüştür. Eş'arî mezhebinin kurucusu olan Ebu'l-Hasen çeşitli kelimî gruplara ve kişilere yönelik reddiyeler olmak üzere kelimî içerikli pek çok eser telif etmiştir.

Kelimî eserlerinin dışında, kaynaklarda el-Eş'arî'ye nispet edilen iki eser vardır. Biri “*Tefsiru'l-Kur'an ve'r-Redd alâ men hâlefe'l-beyân min ehli'l-ifki ve'l-bühtân*” adlı tefsir ki daha sonra “*el-Hazin*” ya da “*el-Muhtezzen*” diye meşhur olmuştur. Eş'arî bu eseri, Cübbâî'nin, Allah'ın indirdiğinin hilafına olarak ve müfessirlerden tek bir rivayet etmeden, sırf kendi hevasına göre te'villerde bulunarak yazdığı Kur'an tefsirine reddiye olsun diye kaleme aldığını ifade etmiştir.⁶⁰

İbnü'l-Arabî'nin “*el-Muhtezzen*” ismiyle tanıttığı ve 500 cilt olduğunu ifade ettiği eser, İbn Fûrek'in tefsirinde ondan yaptığı nakiller dışında günümüze ulaşmamıştır.⁶¹

Diğeri ise İbn Ferhun'un “*el-Muhtezzen fî Ulumi'l-Kur'an*” adıyla tanıttığı eserdir. Kehf sûresine kadar gelen ve 100 cüzde son bulan eserin daha büyük olduğu da söylenmiştir.⁶² İçeriği hakkında bilgi verilmeyen bu eserin gerek isimlerindeki benzerlikten gerekse ikincisinin sûre sûre işlenmesinden yola çıkılarak ikisinin tek bir eser olduğu düşünülebilir.

⁵⁹ Suphi es-Salih, *Mebahis*, s. 124

⁶⁰ İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî fimâ nüsibe ile'l-Eş'arî*, Mektebetü'l-Kudsî, Dimeşk 1347, s.134,138-139 (nakleden. Kadı Abdülcebbar, *Müteşabihü'l-Kur'an*, nşr. Adnan Zerzur, Mektebetü Dari't-Türas, Kahire 1969, s.33. -naşirin mukaddimesi-)

⁶¹ Kâdi Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.28;

4- Ebu Bekr el-Enbârî (328)

Acâibu Ulûmi'l-Kur'an

Bağdat yakınlarındaki Enbar'da doğduğu için el-Enbarî, babası Kasım b. Muhammed el-Enbârî'ye nispetle İbnü'l-Enbarî diye anılır. Dönemin seçkin alimlerinden dil, edebiyat, lügat, nahiv, şiir, kıraat, tefsir ve hadis dersleri alan Ebu Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed el-Enbarî, çok güçlü bir hafızaya sahipti. Bizzat kendisi tefsir, hadis ve şiire dair ezberinde on üç sandık dolusu kitap tutacak kadar malumatın bulunduğunu söylemiştir. Dil ve edebiyat alanındaki çok sayıda ve önemli eserlerinin yanında Kur'an ilimlerine dair çalışmalarından bazıları şunlardır:

- Kitabu İzahî'l-Vakf ve'l-İbtida' fî Kitabillah
- Kitabu Mersûmi'l-Hat
- er-Red 'alâ men hâlefe Mushafe Osman
- er-Red 'ale'l-mülhidîn fî'l-Kur'an
- Risâle fî'l Müşkil
- En-Nasih ve'l-Mensuh
- Zamâiru'l-Kur'an
- Tefsiru's-Sahâbe⁶³

Ulûmu'l-Kur'an'a ilişkin kendisine izafe edilen⁶⁴ '*Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân*'⁶⁵ eserinde;

⁶² İbn Ferhun, *ed-Dîbâcû'l-Müzheb*, tah. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nur, Mektebetü Dari't-Türas, Kahire 1972, s.95; Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, tah. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, yy. 1972, c.1, s.391-392

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, Darû'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1350, c.3, s.181-186; Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî, Ebu Bekir", *DİA*, İstanbul 2000, XXI. 24-26

⁶⁴ Emin Işık, eserin, içinde geçen bazı isimlerden anlaşıldığına göre daha sonraki bir döneme ait olduğunu söylemektedir. Emin Işık, *a.m.*, s. 26

- Kur'ân'ın faziletleri
 - Yedi harf olarak inmesi
 - Mushafın yazımı
 - Sure, ayet ve kelimelerin sayısı
- konularında bilgiler vermektedir.⁶⁶

5- Ebu Dâvud Süleyman bin Necah(496)

el-Beyânü'l-Câmi' li Ulûmi'l-Kur'an

Kurtuba'da doğup yetişen Ebu Dâvut, Ebu Amr ed-Dânî'den kıraat ilmini öğrenmiş, ayrıca dönemin âlimlerinden tefsir, hadis ve fıkıh dersleri de almıştır.

Yirmi altı telifinden *et-Tenzil fî Hicâi'l-Mesahif* ve *Te'lifün fî Usûli'z-Zabt ve Keyfiyyetihi alâ Ciheti'l-İhtisar* adlı eserleri kütüphanelerde yazma olarak bulunmakta, ancak 300 cüzden oluştuğu zikredilen *el-Beyânul-Câmi'* adlı eserinin günümüze ulaşp ulaşmadığı bilinmemektedir.⁶⁷

⁶⁵ Eserin bir nüshası İskenderiye, Mektebetü'l-Belediyye nr. 3599'da mevcuttur.

⁶⁶ Suphi es-Salih, *Mebâhis*, s.122

⁶⁷ Abdurrahman Çetin, "Ebu Davud, Süleyman bin Necah", *DİA*, İst. 1994, X. s.119; Turgut, *a.g.e*, s.19

Ab- Tefsir Mukaddimeleri

İslam tarihinde yazılan tefsirlerin tamamına yakınında bulunan mukaddimeleri, Ulumu'l-Kur'an konularından bazılarını içermektedir. Müfessirlerin eserlerine Kur'an tilaveti ve taliminin fazileti, tefsir ilminin yüceliğinden bahisle başlamaları usulünden sayılmıştır. Kur'an'ın cem'i, istinsahı gibi Kur'an tarihi bilgilerine, müfessirin bilmesi gereken ilimler ve takip etmesi gereken metotlar gibi usul konularına kadar uzanan bu içerikler, müellifin açıklama ihtiyaç duyduğu hususlardan müteşekkildir. Bunlar içinden özellikle Jeffery'nin "*Mukaddimetân fi Ulumi'l-Kur'an*" başlığıyla yayınladığı yazarı belli olmayan *Kitabu'l-Mebâni li Nazmi'l-Meâni* ve İbn Atıyye'ye ait *el-Muharreru'l-Veciz* adlı tefsirlerin mukaddimeleri ile Ragıb el-İsfahanî'nin *Camii't-Tefasir*'inin mukaddimesi müstakil, kapsamlı Ulumu'l-Kur'an eserleri arasında değerlendirilmiştir.⁶⁸ Muhteva olarak Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ı ve Suyuti'nin *el-İtkan*'ının dolgunluğa ulaşamadıklarından tecziî eserler başlığı altında değerlendirdiğimiz bu mukaddimelerin yanı sıra İbn Kesir ile İbn Teymiyye'nin tefsir mukaddimeleri birer Usulu't-Tefsir; Ebu Hayan el-Endelusi'nin mukaddimesi ise İlmu't-Tefsir kaynağı sayılabilecek değerdedir. Biz burada bu mukaddimelerden bir kısmının içeriğini ana hatlarıyla ve kronolojik olarak sunmaya çalışacağız.

1- Abdürrezzak b. Hemmam es-San'anî (ö.211)

Tefsiru'l-Kur'âni'l-Aziz'in Mukaddimesi

Erken dönem müfessirlerinden olan Abdürrezzak b.Hemmam, tefsirinde Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiundan nakillerde bulunmuştur. Eserine çok mücezz bir şekilde, şu hususlarda rivayetler sunarak giriş yapmıştır.

I- Kur'an'ın cem'i

II- Kur'an hakkında re'yine göre söz söyleyenler hakkında

III-Kur'an tefsirinin vecihleri

IV-Kur'an ayetlerinin (ifade ettikleri şeyler hususunda) çeşitleri

V-Sahifeler, Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'ın ne zaman indirildiği⁶⁹

2- Muhammed b. Cerir et-Taberi(ö.310)

Camiu'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an'ın Mukaddimesi

Rivayet tefsirlerinin en önemlisi olan eserde, tefsire dair rivayetler toplanmakla kalmamış, irab ve dil yönünden incelemeler yapılmış, ihtilaflı meselelerde müellifin tercihi açıklanmıştır. Câmi' bir eser olup mukaddimesinde şu hususlar yer almaktadır:

- Kur'an'ın Allah kelamı oluşu
- Kur'an'ı diğer kelimelerden ayıran özellikler
- Kur'an'ın nazil olduğu harfler
- Arap lügatlerinden Kur'an'ın nazil olduğu lügat
- Kur'an'ın tevlinin bilinmesine vesile yönler

⁶⁸ Turgut, *a.g.e.*, s.19-22

⁶⁹ İmam Abdürrezzak b. Hemmam es-San'anî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, tah. Abdülmü'tî Emin Kal'acî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1991, c.1, s.57-60

- Kur'an'ı re'y ile tefsir
- Kur'an'ın ayetleri üzerinde, onun bildirdiği açıklamalar ve öğütler hakkında tefekkür
- Kur'an'ın isimleri
- Kur'an'ın sure ve ayetlerinin te'vili

3- ? (425'de eserini yazıyordu.)

Kitabu'l-Mebânî fi Nazmi'l-Meânî'nin Mukaddimesi

İlk sayfası kayıp olduğundan yazarı belli olmayan eserin ikinci sayfasında hicri 425'de yazılmaya başlandığı ifade edilir. Gayet tertipli olup Kur'an hakkında çeşitli olumsuz fikirlere sahip olan bidat ehlinin bu iddialarına cevaplar verilirken konular birbirine bağlantılı olarak işlenmiştir. Ele aldığı her konuda kendilerinden özetleme yaptığı kitap ve makalelerin bulunduğunu, geniş bilgi edinmek isteyenlerin bunlara başvurması gerektiğini belirten müellif, mukaddimesini 10 fasılda toplamıştır:

- 1- Kur'an'ın nüzul tertibi, Mekki-Medenî ve bu konuda söylenenler
- 2- Mushafların cem'edilmesinin keyfiyeti ve buna götüren sebep ve bu konuda söylenenler
- 3- Allah'ın Kur'an'ı, nüzul tertibine göre değil, bugün elimizdeki tertip üzere söylediğinin beyanı.(Kur'an'ın bugün elimizdeki tertibinin sahabeye değil, Allah'a ait olduğu çeşitli haberler, icma ve akıl ile temellendirilmeye çalışılmıştır.)
- 4- Mushaf aleyhindeki, ziyade, noksan, hata, nisyanın olduğu iddiaları hakkında
- 5- Mushaflar arasındaki farklar ve bunun keyfiyeti hakkında
- 6- Kıraat farklılıkları ve sebepleri

- 7- Tefsir-te'vil, bunlar hakkında söylenenler;
- Müfessirin ihtiyaç duyacağı şeyler
 - Muhkem-müteşabih, Allah'ın müteşabihi ve ayetleri açıklanmış kitabını indirmesinin hikmeti
- 8- Tefsirden sakınanlar ve bunun hikmeti
- 9- Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi ve bunun anlamı hakkında söylenenler
- 10- Kitapların indirilişi, Kur'an'ın cüzleri, ayet, kelime ve harf sayıları⁷⁰

4- Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî (ö.427)

el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an'ın Mukaddimesi

Eserin mukaddimesi, diğer mukaddimelere nazaran biraz farklıdır. Mukaddimede:

- Allah'ın, kitabının muhkemleriyle amel etmeden, ayetleri üzerinde düşünmeden, manalarını ve hakikatlerini öğrenmeden bizden razı olmayacağı
- Tefsirde izledikleri yolların farklı olduğu fırkalar; bidat ehli, rivayet ehli, isnadı haram sayanlar, tefsiri ahkamdan, helal-haramı açıklamaktan ayrı tutanlar v.b.
- Eserinde söz ettiği hususlar
- Eserinin kaynakları ve bunların isnad zinciri
- Tefsir-te'vil kelimelerinin anlamı kısa kısa zikredilmiştir.⁷¹

⁷⁰ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, nşr.Arthur Jeffery, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1954, s.6-350

5- Ragıb el-İsfahânî (ö.503)

Camîu't-Tefasir'in Mukaddimesi

Felsefe, ahlak ve edebiyat alanlarında da uzman olan Isfahânî, sonraki dönem müfessirlerine, özellikle de Beydâvî'ye kaynak olan bu tefsirini tamamlayamamıştır. Tefsirinin mukaddimesi ise ayrıca bir ilgi görmüş, Kâdi Abdülcebbar'ın “*Tenzihu'l-Kur'an anî'l-Metâin*” adlı eserinin zeyli olarak “*Mukaddimetü Câmîi't-Tefâsir*” adıyla da neşredilmiştir. Tefsir usulü kaynakları arasında da sayılan⁷²bu mukaddimenin içeriği şöyledir:

- Müteşabih Kelamın çeşitleri
- Müşterek lafzın özellikleri
- Lafızda müştereklik
- Muhatabın, sözün sahibinin muradını anlamasına engel olan durumlar
- Genel olarak ihtilaflı ve şüpheli hususlar
- Kur'an'ın içerdiği kelam türleri
- Kur'an'ın “beyân” (olarak vasıflandırılması)nın keyfiyeti
- Tefsir ve te'vil arasındaki fark
- (Tek bir mânâyı) tabir eden vecihler
- Hakiki ve mecâz
- Mânâ yönünden umûm ve husûs
- İsmi, lafzen fail olduğu hususların açıklanması. Zira bu, cebr ve kadere mensup iki fırkanın ilgilendikleri, şüphenin çok olduğu bir konudur.

⁷¹ Es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, tah. Seyyid Kesrevî(?) Hasen, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, c.1s.3-18

⁷² Turgut, *a.g.e.*, s.19-20

- Zahirde çelişkili görünen lafızların açıklanması
- Allah kelamının, ilmi ve ameli bütün hikmetleri içermesi
- Kur'an'ın burhan ve delilleri içermesi
- Neshin caiz olduğu ve olmadığı hükümler
- Tefsirde ihtiyaç duyulan hususlardan biri olan, nesh ile tahsis arasındaki fark
- Kur'an'da ümmetin te'vilini bilmediği hususların olup olmadığı hakkında
- Allah-u Teala'nın bazı ayetleri müteşabih kılmasının hikmeti
- Tefsir ilminin şerefi
- Müfessirin muhtaç olduğu araçlar
- Tek bir ibareyle iki farklı mananın murad edilebileceği hususu
- Î'câzu'l-Kur'an⁷³

6- el-Huseyn b.Mes'ud el-Begavi(ö.516)

Meâlimu't-Tenzil'in Mukaddimesi

İbn Teymiyye'nin, "Sa'lebi'(nin tefsirin)den muhtasar ve mevzû hadisler ve bid'at görüşlerinden korunmuş"⁷⁴olarak tanıttığı eser, kıssalarla ilgili olarak verdiği bilgilerden dolayı tenkid edilmiş bir rivayet tefsiridir.⁷⁵ Müfessir, eserinin mukaddimesinde eseri yazış serüveninden bahsettikten sonra kabaca şu hususlarla devam etmiştir:

- Eserinin kaynakları ve bunların isnadları
- Kıraat imamları ve kıraatlarının isnadları

⁷³ Ebu'l-Kasım er-Ragıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Camii't-Tefâsîr mea Tefsiri'l-Fâtîha ve Metâli'l-Bakara*, tah..Ahmed Hasen Ferhat, Daru'd-Da've, Kuveyt 1984, s.28-110

⁷⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Daru's-Şâm li't-Tûras, Beyrut 1988, s.99

⁷⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usûli ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, Kayıhan Yay., İst. 2002, s.125

Bunlardan sonra açtığı 3 fasılda, ele aldığı konuyla ilgili hadisler zikrederek mukaddimeyi tamamlamıştır.

- Kur'an'ın ve Kur'an öğrenmenin fazileti
- Kur'an tilavetinin fazileti
- İlmi olmaksızın Kur'an'ı re'y ile tefsir eden hakkında uyarı; tefsir ve te'vilin anlamı⁷⁶

7- İbn Atıyye el-Gırnâfî el-Endelüsî(ö.541)

El-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz'in Mukaddimesi

Hadisleri kullanma ve bid'atlerinden uzak durması bakımından İbn Teymiyye'nin takdirini kazanan bu tefsirde müellif, hem rivayet hem dirayet usûlünü birlikte uygulamış, rivayetleri tenkit süzgecinden geçirmiştir. Büyük beğeni toplayan eserde kelamî meseleler de işlenmiş bu açıdan özellikle Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* ıyla karşılaştırılmıştır.⁷⁷ Eserin mukaddimesinde şu konular yer almaktadır:

- Kur'an'ın fazileti ve ona bağlanma şekli hakkında Hz. Peygamber'den (S.A.V),sahabeden ve alimlerden rivayet edilenler
- Kur'an tefsirinin fazileti
- Kur'an'ın lügati
- Kur'an'ın i'rabını ve manalarının inceliklerini araştırmak
- Kur'an tefsiri hakkında söz söylemek, buna cür'et etmek hususunda söylenenler
- Müfessirlerin mertebeleri

⁷⁶ Begavî, *Meâlimu't-Tensîl*, yy. 1269, s.2-7

⁷⁷ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, .111-112; Cevdet Bey, *a.g.e.*, s.117; Abdülhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *DİA*, İst.1999, XIX, s.339

- Hz. Peygamberin (S.A.V) “Kur’an yedi harf üzere indirilmiştir. Ondan kolayınıza geleni okuyun” hadisinin mânâsı
- Kur’an’ın cem’i, şekli, noktalanması, hizb ve aşırlara bölünmesi
- Kur’an’daki yabancı dil ve kelimeler hakkında
- Kur’an’ın i’cazı hakkında alimler söylediklerinden bir kısım
- Tefsirde, kullanımı icâzı gerektiren lafızlar
- Kur’an’ın isimlerinin tefsiri, sure ve ayetin anlamı
- İstiâze hakkında, besmelenin tefsiri⁷⁸

8- Ebu’l-Hasen el-Fazl b. el-Hasen et-Tabressî(ö.548)

Mecmau’l-Beyân fi Tefsiri’l-Kur’an’ın Mukaddimesi

Eserini yazış serüvenini ve niteliklerini anlatan müellif, tefsire başlamadan önce Kur’an ilimleri hususunda derinleşmek isteyenlere, bilmeleri gereken 7 konu hakkında bilgi vermiştir:

- 1- Kur’an ayetlerinin sayımı ve bunları bilmenin faydası
 - 2- Meşhur kıraat alimleri ve onların ravilerinin isimleri
 - 3- Tefsir ve te’vil hakkında
 - 4- Kur’an’ın isimleri ve bunların anlamları
 - 5- Söz konusu edilmesi ve açıklanması belli yerlere ve bu konularda yazılan eserlere bırakılan bazı Kur’an ilimleri hakkında
- Kur’an’ın mu’ciz olması
 - Kur’an’da fazlalık ve eksiklik olması meselesi

⁷⁸ *Mukaddimetân*, s.251-294

- Nesh konusu; Nasih,mensuh, bunları sınırları, neshin çeşitleri, nesih ile bedâ ve tahsis arasındaki fark

Müfessir bunların Kur'an'la ilgili ilimlerden olmakla birlikte, yerlerinin Usûl-ı Fıkha dair kitaplar olduğunu, ancak yeri geldiğinde tefsirle ilgili olan taraflarının ele alınacağını ifade etmiştir.

6- Kur'an'ın ve Kur'an ehlinin faziletine dair meşhur haberlerden birkaçı

7- Kur'an okuyucusu için, Kur'an'ı okurken lafzı güzelleştirmesi ve sesini süslemesinin müstehap oluşu⁷⁹

⁷⁹ Ebu Ali el-Fazl b. El-Hasen et-Tabressî, *Mecmeu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Tahran 1373, c.1, s.9-16

B- KAPSAMLI ESERLER

Klasik dönemde Ulûmu'l-Kur'an müellefatı içerisinde burada inceleyeceğimiz üç eserin diğerlerinden farklı nitelikleri vardır. Bunların ilki, İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnan'ı, diğer ikisinden daha dar kapsamlı olmakla birlikte, bu eserlere bir geçiş çalışması olarak değerlendirilebilir. Müelliflerini bu eserleri yazmaya götüren sebep ise, hadis ilimlerindeki gibi kapsamlı(câmi') bir eserin Ulûmu'l-Kur'an konusunda telif edilmemiş olmasıdır:

“et-Telkîh fî/min Garaîbi Ulûmi'l-Hadis' kitabını yazınca, Ulûmu'l-Kur'an'ın acaibi konusunda bir kitap yazmanın daha öncelikli/gerekli olduğunu gördüm.”⁸⁰

“ Kur'an ilimleri sonsuz, manaları kuşatılamaz olunca, ancak mümkün olan gayreti göstermek gerekir. Mütakaddimunun ihmal ettiği şeylerden biri de ilmu'l-hadis alanında yaptıkları gibi, Ulûmu'l-Kur'an'ın nevilerini kapsayan bir kitap ortaya koymak olmuştur. İnsanların Ulûmu'l-Kur'an dallarında söyledikleri ve derinleştikleri şeyleri kapsayan(câmi') bir kitap yazmak konusunda Allah'a boyun eğdim.”⁸¹

“ Öğrencilik günlerimde, öncekilerin Ulûmu'l-Kur'an'ın nevileri konusunda, hadis ilminde yaptıkları gibi bir kitap tedvin etmediklerine hayret ederdim. (...) Sonra hatırıma, tek tek (listeleyip) derinlemesine inceleme metodunu izleyeceğim kapsamlı

⁸⁰ Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnan fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Hasan Ziyaeddin İtr, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1987, s.141

⁸¹ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tah., tak., ta'. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001, c. 1, s. 30

bir kitap yazmak geldi. Bu konuda bir eşimin olmadığını ve bu alanda benden öncesinin olmadığını zannediyordum. Bunları düşünüp taşınırken Bedreddin ez-Zerkeşi'nin bu konuda dolu bir kitap yazdığını öğrendim.(...) Bu kitabı farkedince çok sevindim. İçimdekileri açığa çıkarma va arzu ettiğim tasnifi inşa etme azmim kuvvetlendi. Böylece bu yüce, delili güçlü, faydası bol kitabı ortaya koydum.”⁸²

1- Ebu'l-Ferec İbnü'l Cevzi (597)

Fünunu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'an.

Cevzî nisbesi büyük dedesinin hanesindeki ceviz ağacından gelen Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta doğup yetişmiştir. Döneminin önde gelen seksenden fazla aliminden ilim tahsil etmiş, 20 binden fazla kitabı incelemiş büyük bir alimdir. Tefsir, hadis, akaidi usûl-i fikh, Arap dili, tarih ve biyografi alanlarında derinleşmiş, büyüklü küçüklü 300 civarındaki müellefatının yaklaşık 200 tanesini bizzat kendisi yazmıştır.

Selefi-keîâmî bir çizgide yer alan İbnü'l-Cevzî, aklı sınırlı ve vahyin desteğine muhtaç bir bilgi kaynağı olarak görmektedir. Bununla beraber çeşitli noktalarda sûfileri, kalamcıları eleştirmiş ve hatta mensubu olduğu Hanbeli mezhebine muhalif görüşlere sahiptir.⁸³

el-Muğnî, onun muhtasarı *Zadû'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, onun da muhtasarı *Teyşiru'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsirlerin müellifi İbnü'l-Cevzî'nin nasih-mensuh, esbab-ı nûzul, garibu'l-Kur'an, vûcuh-nezaire dair eserlerinin yanı sıra

⁸² Suyûtî, *el-İtkan*, c. 1, s. 7-16

⁸³ İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, İstanbul 1999, XX.543549; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s.305-307; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Abdulfettah Âşur, ez-Zehrâû'l-İ'lâmi'l-Arabî, Kahire,1986, s.19-31; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Hasan Ziyaeddin İtr, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1987, s.25-67

Ulumu'l-Kur'an'a dair iki eseri vardır. Birisi *el-Mûcteba fî ulumi'l-Kur'an* ya da *el-Mûcteba fî Ulûmin Tetealleku bi'l-Kur'an* adlarıyla anılmakta olup Kahire, Darû'l-Kütûb'de yazma haldedir.⁸⁴ Diğeri, kaynaklarda *Fünûnu'l-Efnan fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an Fünûnu'l-Efnan*, *Acâibi Ulumi'l-Kur'an*, *Fünûnu'l-Efnan* gibi isimlerle anılan eserlerdir.⁸⁵

Bağdat'ta Mektebetü'l-Evkâfi'l-Âmme, nr. 2412'de kayıtlı olan nüshası esas alınarak Hasan Ziyaeddin Itr tarafından yapılan tahkikli metne göre eserin içeriği şöyledir:

- 1- Kur'an'ın faziletleri
- 2- Kur'an mahluk değildir.
- 3- Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi
- 4- Mushafın yazısı ve hecâsı
- 5- Kur'an'ın sûre, ayet, keime, harf ve nokta sayısı
- 6- Kur'an'ın bölümleri
- 7- Sûrelerin âyet sayıları
- 8- Kûfe ehline göre ayet sayısında benzer sûreler
- 9- Mekkî ve Medenî sûreler
- 10- Kur'an'daki lügatler
- 11- Vakf ve ibtida
- 12- Mahzûf yâ'lar
- 13- Kur'an'da tek harf mûşkili

⁸⁴ Suphi Salih, *Mebahis*, s.124

⁸⁵ Eser Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merâküşi (Darülbeyza, 1970), Hasan Ziyâeddin Itr (Beyrut, 1987), *Fünûnü'l-Efnan fî Acâibi Ulûmi'l-Kur'an* adıyla da Reşid Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1988) tarafından neşredilmiştir. Ayrıca *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an* başlığıyla Abdûlfettah Saîd Âşûr'un yayımladığı kitap (Kahire 1986) bazı küçük farklılıklar bir yana *Fünûnü'l-Efnân*'ın aynısıdır. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, *a.m.*, s.548

14- Mûteşabih

15- Kelime değişimi ya da harf değişimi şeklindeki mûteşabih

16- Fazla ve noksan harf (kullanımı) şeklindeki mûteşabih

17- Mukaddem-muahhar şeklindeki mûteşabih

18- Müfred haldeki mûteşabih

19- Mûteşabihte sıkıntılı meseleler

20- Ümmetimizin peygamberlerle ortak vasıfları⁸⁶

İbnü'l-Cevzî, eserinin mukaddimesinde, “el-Telkih fi Garâibi Ulûmi'l-Hadis” kitabını yazınca ulumu'l-Kur'an'ın acâibi hakkında bir kitap telif etmenin daha öncelikli (evlâ) olduğunu gördüm” diyerek bu alanda bir boşluğu giderme çabasına girmektedir.

Kitabına “Kur'an'ın Faziletleri” konusuyla başlayan İbnü'l-Cevzî, bu babda Kur'an'ı öğrenme, okuma, hıfzetme ve öğretmenin faziletine dair Hz. Peygamberden hadisler zikretmiştir.⁸⁷

İkinci bâba, bir hadisle başlamış, Ebu Abdullah bin Mende'nin, “Sahabe” tabiîn ve sonrakilerin Kur'an'ın mahluk olmadığına icma etmişlerdir, ifadesinden sonra bu icmayı sahabe ve bulundukları şehirlere göre tabiûn ve sonrakilerin isimlerini sıralayarak açmıştır.⁸⁸

⁸⁶ İstanbul Köprülü Kütüphanesi nr. 208'de kayıtlı nüshada, bu içeriğin devamında 11 başlık daha vardır; garibü'l-Kur'an , vücûhnezâir, nâsih-mensûh, Kur'an'da hitap şekilleri... Eserin muhakkiklerinden İtr, bu nüshanın birinci sayfasında *Fünûnü'l-Efnân*'la hiç alakası olmayan başka bir kitabın içeriğinin serdedildiğini, ikinci sayfada ise “Bu kitap Ulumu'l-kur'an ve Arapça'nın sırrı hakkındadır.” ifadesinin yer aldığını söylemektedir. Bir çok hata ve hazif içermesi yanında, dikkatlice bakıldığında bu nüshanın asıl metinden bir muhtasar olup, aynı yazıyla ona başka tasniflerin eklenmiş olduğu görülür. Belki bu eklenenler de İbnü'l-Cevzî'nin eserlerindendir. Nüshayı yazan, Ulumu'l-Kur'an konusu çerçevesinde bir takım çıkarma ve eklemeler yapmayı uygun görmüş olabilir. İbnü'l-Cevzi, *Fünûnü'l-Efnan*, s.111-113. Ayrıca eklenen başlıklar için bkz.Turgut, *a.g.e.* s.28

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* s.142-148

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* s.149-195

İbnü'l-Cevzî, yedi harf meselesini irdedeği üçüncü bâba, Ömer bin Hattab ile Hişam bin Hakim'in tartışması üzerine Hz. Peygamberin (S.A.V.) buyurduğu "Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir" hadisi zikrederek başlamıştır. Alimlerin bu konuda 35 görüş ileri sürdüklerini ifade eden İbnü'l-Cevzî, bunlardan zikredilmeye uygun bulduğu 14 tanesini verdikten sonra kendi tercihini açıklamıştır. Ona göre hadisten kastedilen, Kur'an'ın Arap lügatlerinden 7 fasih lügat üzere indirilmiş olmasıdır. Bu lügatlerin hangileri olduğunun tayin edilmesi doğru değildir. Doğru olan görüş ve Sa'leb ve İbn Cerir'in tercihi de budur.⁸⁹

Bundan sonra gerek âyetlerin formatları gerekse çeşitli hesaplamalar üzerinden dökümler yapılmıştır. Resmûl-Osmandaki Arapça imla kurallarına uymayan yazımlar ve yerleri (4.bâb)⁹⁰, Kur'an'ın süre, ayet, kelime, harf, nokta sayısı ile Kur'an'da hangi harfin kaç kez geçtiği (5.bâb)⁹¹, Kur'an'ın 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 28, 30 ve 60 bölüme ayrıldığı takdirde her birinin sınırları (6.bâb)⁹², sürelerin ayet sayıları ve bu konudaki ihtilaflar (7.bâb),⁹³ ve Kûfe ehlinin sayımına göre ayet sayıları eşit olan sureler verildikten sonra Hz.Peygamber'in (S.A.V) Kur'an'dan 300 ayet okumanın faziletlerine dair iki hadis sunulmuş, bu sayıyı tamamlayan surelere örnekler verilerek sayım işlemleri tamamlanmıştır.(8.bâb)⁹⁴. Mekkî ve medenî sureler (9.bâb)⁹⁵, Kur'an'da, aslında

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.196-219

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.220-232

⁹¹ Bu sayılardaki ihtilaflar ve Übey bin Ka'b, İbn Mes'ud ve Hz. Ali'nin Mushaflarındaki farklılıklar da belirtilmiştir. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.233-252

⁹² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.253-277. Eserin muhakkiki İtr, İbn'ül-Cevzî'nin yaptığı bu dökümünün genel anlamda Kur'an okuyucusuna ve Kur'an'ın ezberlenip çalışılmasına yardımcı olduğunu söylemektedir. Bkz. *a.g.e*, s.91. Ancak Suyuti'ye göre İbn'ül-Cevzî'nin eserinde yer alan Kuran'daki harflerin sayımı ve Kur'an'ı iki, üç gibi bölümlere ayırma faydasız şeylerle meşgul olmaktan başka bir şey değildir. Suyûtî, *a.g.e*, c.1, s.220.

⁹³ İbnül-Cevzî, *a.g.e*, s.278-327

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.328-334

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, s.335-340

Arap dilinden olmayıp, Arapların telaffuzuyla Arapçalaşmış kelimeler (10. bâb)⁹⁶, vakfın caiz olmadığı hususlara dair kurallar ve bunlara örnekler ile vakıf konusunda dikkatli olunması gereken yerler (11.bâb)⁹⁷ mahzûf yâ'lar ve yerleri (12.bâb)⁹⁸ sıralanmıştır.

12. babın ardından gelen bablar “ebvâbü'l-müteşâbih” başlığı altında toplanmış, çeşitli yönlerden müteşâbih (benzer) olan ayetler sıralanmıştır. Kur'an'da gerek bir kez gerekse tekraren geçen ifadelerle örneklere verildikten sonra (13.ve 14.bab)⁹⁹ müteşâbih çeşitleri ve yerleri(15.,16.,17.,18.,19. bablar)¹⁰⁰. Son olarak Kur'an'da Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Muhammed (S.A.V.) ile Hz.Muhammed (S.A.V.) ümmetine dair geçen benzer ifadelerden yola çıkılarak bu peygamberle ümmet-i Muhammed'in ortak 30 vasfı verilerek eser tamamlanmıştır.¹⁰¹

İbnü'l-Cevzî, eserinde Kur'an'ı çeşitli yönlerden ele almış ilgili ihtilafları vermiş ve kendi tercihini de belirtmiştir. Uzun uzun yaptığı dökümleri bir hususta bağlamıştır. Örneğin ardarda sunduğu sayımların ardından Hz. Peygamber'in (S.A.V.) “Kim 300 ayet okursa, sabıklardan yazılır” hadisini vererek bu sayıları vermesindeki gayeyi göstermiştir. Ayrıca müteşâbihin çeşitleri konusunun ardından peygamberlerle ümmetimiz arasında ortak özellikler çıkarmış, müteşâbih ifadeleri kullanmış ve bu konudan nasıl yararlanabileceğine dair bir örnek sunmuştur.

İbnü'l-Cevzî, Mekkî-Medenî konusundaki tartışmaları, tefsir ile te'vîl, muhkem ile müteşâbih arasındaki farkı ve nasih-mensuh konusunu tefsir kitaplarında

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.341-352

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.353-371

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.372-373

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.376-419

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.420-480

¹⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.481-486

işlediğinden tekrara düşmemek için bunları bu eserinde ele almamıştır. ¹⁰² Bununla birlikte bu ifadelerinden bu konuları da Ulumu'l-Kur'an kavramının içerisinde gördüğü anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, selefinin bilgi birikimine ve eserlerine vakıf olup, bunlardan faydalanmaktadır. Sa'leb (ö.291), İbn Cerir et-Taberi(ö.310), Kadı Ebu Bekr Muhammed bin Halef Vekî' (ö.306), Ebu Bekr İbnü'l-Enbârî (ö.328), Ebu'l-Husayn bin el-Mûnâdî (ö.336), Ebu hatim bin Hibban et-Temimî (ö.354) ve İbn Şîta (ö.405) kendilerine atıfta bulunduğu alimlerdendir. Ayrıca hocaları Hibetullah bin Muhammed bin el-Husayn (ö.525), Ebu Mansur el-Cevâlikî (ö.540) ve Abdullah bin Ali el-Mukrî (ö.541) den de rivayetleri bulunmaktadır. Bunlar içinden 10.bab'da sunduğu bilgileri Ebu Mansur el-Cevâlikî'nin *el-Muarreb mine'l-Kur'an* adlı eserinden aldığını söyleyen ¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, 4.ve 11. bablarda sık sık atıfta bulunduğu Ebu Bekr İbnü'l-Enbarî'nin *Acaibu Ulumi'l-Kur'an* ve *İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ fi Kitabillah* eserlerinden faydalandığı izlenimini vermektedir. ¹⁰⁴

İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnân* 'ıyla, gerek işlediği, gerekse atıfta bulunduğu konularla Ulumu'l-Kur'an kavramının içini ciddi anlamda doldurmuştur. Öncekilerden tevarüs eden bilgileri çeşitli Kur'an ilimleri eserlerindeki bahisleri toplayıp, sistemli bir şekilde sunmasının yanı sıra gerekli gördüğü yerlerde kendi değerlendirmesini de veren İbnü'l-Cevzî, kendisinden sonraki araştırmacı ve ilim adamları için önemli bir bilgi kaynağı oluşturmuştur. Zerkeşi'nin *el-Burhan*'ı ile Suyûti'nin *el-Itkân*'ında onun etkisi açıkça görülmektedir. Eser Ulumu'l-Kur'an

¹⁰² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.335-373-374-375. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin bu ifadelerinin bir kısmı eserin Köprülü nüshasında bulunmamakta ve nüshada çeşitli eklemeler bulunmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s.375. krş. Turgut, *a.g.e.*, s.28.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.348

¹⁰⁴ *Fünûnu'l-Efnân* 'ın 1,3,4 ve 5.bablarıyla *Acaibu Ulumi'l-Kur'an* 'ın içeriği karşılaştırıldığında İbnü'l-Cevzî'nin İbnü'l-Enbarî'yi ciddi anlamda izlediği görülmektedir.

alanında o zamana kadar yazılmış olan ve günümüze ulaşan eserler içinde en kapsamlı ve derli toplu olanıdır.¹⁰⁵ Bu sebeple eseri, kapsamlı Ulumu'l-Kur'an eserlerinin ilki olarak sunmayı uygun gördük.

2- Bedreddin ez-Zerkeşî (ö.794)

el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an

Türk asıllı olduğu söylenen Muhammed bin Abdillâh bin Bahadur ez-Zerkeşî, Kahire'de dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta ders halkalarına katılmış, ilim için Halep ve Dimeşk'e gitmiş, İbn Kesir, es-Sirac el-Bulkini, eş-Şihab el-Ezraî, es-Salah bin Ebi Ömer gibi alimlerden ders almıştır. Dünya işlerini bırakıp gününü kitapçılarda geçirip çeşitli eserlerden notlar aldığı anlatılan Zerkeşî, eserlerinde bunları nakletmiştir.

Fakih, usûlcû, müfessir ve edip olarak tanıtılan Zerkeşî'nin Şafiî fıkıhı, fıkıh usulü ve hadis alanlarındaki pek çok eser kaleme alınmıştır. Kaynaklarda ona nispet edilen Tefsiru'l-Kur'an adlı eserinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekle beraber Ulumu'l-Kur'an'a dair yazdığı *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, bu alandaki en temel eserlerdendir.¹⁰⁶

Zerkeşî, el-Burhan'ın ¹⁰⁷ mukaddimesinde, kendisinden önceki alimlerin, hadis ilmine dair yazdıkları eserler gibi Ulumu'l-Kur'an'ın dallarını (enva') ihtiva eden bir eser yazmamalarından ötürü bu konuda alimlerin söyledikleri ve derinleştikleri şeyleri kapsayan bir kitap yazmak gayesiyle eserini te'lif ettiğini

¹⁰⁵ Değerlendirmeler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.72-74 (muhakkikin değerlendirmesi); Turgut, *a.g.e.*, s.29,31; Ömer Çelik, *a.g.m.*, s.56; Öztürk, *a.g.m.*, s.183

¹⁰⁶ Zerkeşî'nin hayatı ve eserleri için bkz. ed-Dâvûdî (ö.945), *Tabakâtü'l-Müfessirin*, c.2, s.157-158; ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, c.1, s.11-15 (Muhakkikin önsözü) ;Turgut, *a.g.e.*, s.34-38.

¹⁰⁷ Eser Muhammed Ebu'-Fazl İbrahim'in tahkikiyle 4 cilt halinde neşredilmiştir. (Kahire 1376). Ancak biz çalışmamızda Mustafa Abdulkâdir Ata'nın neşrini kullandık. (Daru'l-Fikr, Beyrut 2001)

belirtmektedir.(...) ¹⁰⁸ Yanı sıra kalpleri sarsan, akılları hayrete düşüren, manalar ve hikmetler eklediği eserini “nev” adını verdiği kırk yedi bölüme ayıran Zerkeşi, bunlardan her birinin derinlemesine incelenmesine insan ömrünün yetmeyeceğini, bu nedenle her nevi temellerini vermek ve bazı hususlarına değinmek suretiyle özetlediğini ifade etmiştir. ¹⁰⁹

Eserin neveleri şöyledir:

- 1- Sebeb-i nüzulü bilmek
- 2- Ayetler arası münasebetleri bilmek
- 3- Fasılları bilmek
- 4- Vücut ve nezairi bilmek
- 5- İlmu’l-müteşabih
- 6- İlmu’l-müphemât
- 7- Başlangıçların esrarı hakkında
- 8- Surelerin sonları hakkında
- 9- Mekkî ve Medenîyi bilmek
- 10- İlk nazil olan (ayetler)i bilmek
- 11- (Kur’an’ın) kaç lügat üzere indiğini bilmek
- 12- (Kur’an’ın) inzâlinin keyfiyeti hakkında
- 13- (Kur’an’ın) sahabe tarafından cem’ ve hıfzedilmesi hakkında
- 14- Kısımlarını bilmek
- 15- İsimlerini bilmek
- 16- (Kur’an’da) Hicaz lügatının dışındakileri bilmek
- 17- (Kur’an’da) Arap lügatından olanları bilmek

¹⁰⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, s.30.

¹⁰⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, s.30,32

- 18- (Kur'an'ın) garibini bilmek
- 19- (Kur'an'ın) tasrifini bilmek
- 20- (Kur'an'ın) ahkâmını bilmek
- 21- Lafzın ya da terkinin en güzel ve en fasih oluşunu bilmek
- 22- Lafızların fazlalık ya da eksiklik şeklindeki ihtilafını bilmek
- 23- Vakf ve ibtidayı bilmek
- 24- Kıraatlerin tevcihini bilmek
- 25- İlmu mersûmi'l-hatt
- 26- (Kur'an'ın) faziletlerini bilmek
- 27- (Kur'an'ın) havâssını bilmek
- 28- Kur'an'da diğerinden daha üstün bir şey var mı?
- 29- Kur'an tilavetinin âdâbı hakkında
- 30- Eserlerde, risalelerde, hutbelerde bazı ayetlerin kullanılmasının caiz olup olmadığı hakkında
- 31- Kur'an'da var olan meseleleri bilmek
- 32- Kur'an'ın ahkâmını bilmek
- 33- Kur'an'ın cedelini bilmek
- 34- Kur'an'ın nasih-mensuhunu bilmek
- 35- İhtilaf tevehhûmûnû bilmek
- 36- Kur'an'ın Muhkem-müteşabihini bilmek
- 37- Sıfatlar konusundaki müteşabih ayetlerin hükmü/hikmetleri hakkında
- 38- Kur'an'ın i'cazını bilmek
- 39- Kur'an'ın tevatürünün vücubunu bilmek
- 40- Sünnetin Kur'an'ı desteklemesi hakkında

- 41- Kur'an'ın tefsirini bilmek
- 42- Kur'an'da hitap şekillerini bilmek
- 43- Hakikat ve mecazını bilmek
- 44- Kinaye ve ta'riz hakkında
- 45- Kelamın manasının kısımları hakkında
- 46- Kur'an'ın üsluplarından kolay olanları hakkında
- 47- Edatları bilmek.

Zerkeşî, bu nev'lerin içerisinde sıkça “fasıl”, “ifade”, “tenbih”, “mesele”, gibi alt başlıklar açmış ve ele aldığı konunun değişik hususiyetlerine temas etmiştir. Nev' başlığından hemen sonra bu konuda yazılmış eserlere atıfta bulunarak giriş yapan ve alimlerin görüş ve yorumlarından nakiller sunan Zerkeşî, başta Ulumu'l-Kur'an ve tefsir eserleri olmak üzere nahiv, belagat, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam ve felsefe gibi alanlarda ilgili pek çok kitaptan istifade etmiştir. Ferrâ (ö.207)'nin *Meâni'l-Kur'an*'ı, Bakıllanî (ö.403)'nin *I'câzu'l-Kur'an*'ı, İbn Kuteybe (ö.276)'nin *Garibu'l-Kur'an*'ı, Zemahşerî (ö.538)'nin *el-Keşşaf*'ı, İbn Atıyye (ö.541)'nin *el-Muharrerü'l-Veciz*'i, Sibeveyhi (ö180) 'nin *el-Kitab*'ı, Ebu Ali el-Fârisî(ö.377)'nin *el-Hüce*, *el-Îzâh fi'n-Nahiv*'ı, Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö.373) *Büstanü'l-Arifin*'i, Buhari'nin (ö.256) *es-Sahih*'i, Gazâlî(ö.505)'nin *İlcâmü'l-Avâm*. bunlardan sadece bir kaçıdır.¹¹⁰

Eserin ilk 39 nevinde (I.cilt ile II.cildin üçte biri) çeşitli Kur'an ilimlerini tek tek inceleyen Zerkeşî, 40.nevide Kur'ân ile sünnetin birbirini destekleyişini beyan ettikten sonra tefsir ve te'vil terimlerini tanımlamıştır. 42. nevi ile birlikte artık Kur'an'ın edebi yönüne dair açıklamalara başlamıştır.; Kur'an'da hitap şekilleri,

¹¹⁰ Zerkeşî'nin istifade ettiği serlerin dökümü için bkz. Mustafa Öztürk, “Zerkeşî'nin Kaynakları”, s.185-208

hakikat, mecaz, kinaye, ta'riz, kelamın manasının kısımları. 46.nevi Kur'an'ın üslup ve belagat özelliklerine dair olup (eserin yaklaşık) bir buçuk cildine tekabül etmektedir. Kasem, mübalağa, hazf, kalb ve daha bir çok hususta çok geniş bilgiler sunulmuştur. 47. ve son nevide ise, müfessire gerekli olan çeşitli edatlar ve harflerin anlam ve işlevleri, örneklerle açıklanmıştır.

3- Celâleddin es-Suyûtî (ö.911)

el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'an

Ebu'l-Fazl Abdurrahman Celalüddin bin Kemaliddin el-Hudayrî, Kahire'de doğmuştur. Küçük yaşlarından itibaren ilim tahsiline başlayan Suyutî, İslami ilimlerdeki malumatını artırmak için Dimyat, Şam, Hicaz, Mağrib gibi merkezlere seyahat etmiştir. Alemu'd-Din el-Bulkinî ve Muhyiddin el-Kafiyeci gibi alimlerden ders almış, selefının bilgi birikimine vakıf olmuş, tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat ve tarih ilimlerinde derinleşmiştir.

Mısır'da medrese müderrisliği ve iftâ hizmetinden sonra inzivaya çekilerek pek çok eser kaleme almıştır. Velûd bir âlim olan Suyutî'nin eserlerinin sayısı konusu ihtilafli olmakla beraber içerik olarak genelde selefının müellefatı üzerinden hareket ettiği görülmektedir.¹¹¹

Tefsiru Celâleyn'in iki Celal'inden biri olan, *Tercümanü'l-Kur'an* ve bunun muhtasarı *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr* isimli tefsirlerine ilaveten *Lübâbu'n-Nûkûl fi Esbâbî'n-Nüzul*, *Müteşabihu'l-Kur'an* gibi konulu Ulumu'l-

¹¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s.446-447

Kur'an eserleri¹¹²kaleme alan Suyutî'nin en önemli eserlerinden biri de kuşkusuz *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an*'dır.¹¹³

Suyutî mukaddimesinde eserinin yazış serüvenini anlatmaktadır. O tıpkı Zerkeşî gibi, mütekaddimunun Ulumu'l-Kur'an'ın nevileri konusunda bir kitap tedvin etmemiş olmalarına öğrencilik günlerinden beri hayret ettiğini ifade etmiştir. Zira hadis ilminde böyle çalışmalar yapılmıştır. Ebu Abdillâh Muhyiddin el-Kafiyecî'nin "Ulumu't-Tefsir konusunda daha önce yazılmamış bir kitap tedvin ettim" dediğini duyan Suyutî, eseri incelemiş ve hacimce çok küçük olduğundan ondan fazla yararlanamamıştır.¹¹⁴ Daha sonra el-Bulkîni'nin *Mevakû'l-ulum min Mevakû'n-Nücûm*'una vakıf olmuş, bu eseri çeşitli konuları ele alan tertipli mecmu', latif bir telif olarak görmüştür. İçeriğini verdiği bu eser Suyutî'ye göre tamamlayıcı, önemli eklemelere muhtaç olan muhtasar bir üslupla yazılmıştır. Bulkîni'nin eserini genişleterek *et-Tahbir fî Ulumi't-Tefsir*'i yazmıştır ki içeriği şu şekildedir:

1-2.: Mekkî-Medenî

3-4.: Hadarî-Seferî

5-6.: Neharî-Leylî

7-8.: Sayfî-Şitâî

9-10.: Firâşî-Nevmî

11.: Esbabu'n-Nüzûl

12.: İlk nazil olan(lar)

¹¹² Suyutî'nin eserleri için bkz. Bilmen, *a.g.e.*, s.448-449

¹¹³ Eseri ilk defa Mevlevî Beşiruddin ve Nurulhak tarafından (Kalküta 1852-1854) neşredilmiş, daha sonra Mısırda yayımlanmış (Kahire 1278,1279,1306), ayrıca kenarında Bakıllanî'nin *İ'cazu'l-Kur'an*'ıyla birlikte basılmıştır. (Kahire 1317,1318,1370). Çalışmamızda Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim tarafından da tahkiki gerçekleştirilen (Kahire 1387.1405) eserin Mustafa Dîb el-Buğa'nın ta'likiyle neşrini (Daru İbn Kesir, Beyrut 2002) kullandık. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, eseri *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an: Kur'an İlimleri Ansiklopedisi* adıyla Türkçe'ye çevirmişlerdir. (İst.1987)

13.: Son nazil olan(lar)

14.: Nüzul vakti bilinenler

15.: Ona indirilen ve başka bir peygambere indirilmeyenler.

16.: Peygamberlere indirilenler

17.: Nüzûlü tekrar edenler

18.: Ayrı ayrı nazil olanlar

19.: Birlikte nazil olanlar

20.: İnزالinin keyfiyeti

Bunlar nüzulle ilgili konulardır.

21., 22., 23.: Mütevatir, âhâd, şâz

24.: Hz. Peygamber'in kıraatleri

25-26.: Raviler ve hafızlar

27.: Tahammül keyfiyeti

27., 28., 29.: Âlî, Nâzil, Müselsel

Bunlar senedle ilgili konulardır.

30-31.: İbtida, Vakf

32-33.: İmale, Med

34.: Hemzenin hahfîfi

35-36-37.: İdgam, İhfa, İklab

38.: Harflerin mahreçleri

Bunlar edayla ilgili konulardır.

39.: Garîb

40.: Muarrreb

41.: Mecaz

¹¹⁴ Bu eser Kafiye'ci'nin *et-Teysir fi Kavaidi İlmi't-Teftir*'dir.

- 42.: Müşterek
- 43.: Müteradif
- 44-45.: Muhkem ve Müteşabih
- 46.: Müşkil
- 47-48.: Mücmel ve Mübeyyen
- 49.: İstiâre
- 50.: Teşbih
- 51-52.: Kinaye ve Ta'riz
- 53.: Âmm-ı bâki alâ umumihî
- 54.: Âmm-ı mahsus
- 55.: Kendisiyle hususun murad edildiği âmm
- 56.: Kitabın sünneti tahsis ettiği yerler
- 57.: Sünnetin Kitabı tahsis ettiği yerler
- 58.: Müevvel
- 59.: Mefhûm
- 60-61.: Mutlak ve Mukayye
- 62-63.: Nasih-Mensuh
- 64.: Birinin kendisiyle amel ettiği, sonra neshedilenler
- 65.: Bir kimseye vacip olanlar
- 66-67-68.: Îcâz, İtnâb, Mûsâvât
- 69.: Eşbâb
- 70-71.: Fasl-Vasl
- 72.: Kasr
- 73.: İhtibak

- 74.:Müceb hakkında
- 75-76-77.:Mutabakat, Münasebet, Mücaneset
- 78-79.:Tevriye ve İstihdam
- 80.:Leff ve Neşr
- 81.:İltifat
- 82.:Fevâsıl ve Ğâyât
- 83-84-85.: Kur'an'ın efdali, fadılı ve mefdûlû
- 86.:Müfredâtü'l-Kur'an
- 87.:Emsâl
- 88-89.: Âdâbü'l-Kâri' ve'l-Mukri'
- 90.:Âdâbü'l-Müfessir
- 91.:Tefsiri kabul olunanlar ve olunmayanlar
- 92.:Garâibu't-Tefsir
- 93.:Ma'rifetü't-Müfessirin
- 94.:Kitabetü'l-Kur'an
- 95.:Surelerin İsimlendirilmesi
- 96.:Ayet ve surelerin tertibi
- 97-98-99.:İsimler, künyeler, Lakaplar
- 100.: Mûphemât
- 101.:Kendileri hakkında Kur'an'ın nazil olduğu kimselerin isimleri
- 102.:Tarih

Bu eserin telifinden sonra aklına geniş kapsamlı, meseleleri derinlemesine inceleyeceği, daha önce bu tarzda yazılmamış bir eser kaleme almak gelmiştir. Bu konuda fikrini yorarken Bedreddin Zerkeşi'nin *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*'ından

haberdar olmuştur. Bu kitaba ulaşınca çok sevinen ve yazmaya niyetlendiği eserini telif etme azmi artan Suyûtî, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an* isimli eserini kaleme almıştır.

Konuları *Burhan*'ın tertibinden daha güzel sıraladığını, *Burhan*'daki bazı nevileri birleştirip açıklamaya ihtiyaç duyanları ayırdığını ve ona bir takım faydalı bilgiler ve kaideler eklediğini söyleyen Suyûtî, bu eserini hazırlamakta olduğu *Mecmeu'l-Bahreyn ve Matlau'l-Bedreyn* isimli tefsirine mukaddime yaptığını ifade etmiştir.¹¹⁵

Eserin içeriği şu şekildedir:

- 1- Mekkî ve Medenî'yi bilmek hakkında
- 2- Hadari ve Seferiyi bilmek hakkında
- 3- Gündüz inen ve gece ineni bilmek
- 4- Yazın inen ve kışın inenler
- 5- Yatakta ve uykuda inenler
- 6- Yerde ve gökte inenler
- 7- İlk nazil olanları bilmek
- 8- Son nazil olanları bilmek
- 9- Sebebi nüzulü bilmek
- 10- Kur'an'dan bazı sahabenin dili üzere inenler hakkında
- 11- Tekrar inenler
- 12- Hükmü nüzulünden geride kalanlar/sonra olanlar ve nüzulü hükmünden sonra olanlar
- 13- Ayır/tek nazil olanlar ve toplu nazil olanlar
- 14- Birlikte ve tek tek nazil olanlar

¹¹⁵ Suyûtî, *el-İtkan*, s.7-17

- 15- Bazı Peygamberlere indirilenler ve Hz. Peygamber'den (S.A.V) önce kimseye indirilmemiş olanlar
- 16- Kur'an'ın inzalinin keyfiyeti hakkında
- 17- Kur'an'ın ve surelerinin isimlerini bilmek hakkında
- 18- Kur'an'ın cem'i ve tertibi hakkında
- 19- Surelerinin, ayetlerinin, kelimelerinin, ve harflerinin sayısı hakkında
- 20- Hafız ve ravilerini bilmek hakkında
- 21- İsnatlarından âli ve nazil olanı bilmek
- 22- 23-24-25-26-27- Mütevatir, Meşhur, Âhâd, Şâz, Mevzu' ve Müdreci bilmek
- 28- Vakf ve ibtidayı bilmek hakkında
- 29- Lafzen mevsul, mana olarak mefsûl olanın beyanı hakkında
- 30- İmâle, feth ve bu ikisi arasındaki hakkında
- 31- İdgam, izhar, ihfa ve iklab hakkında
- 32- Med ve kasr hakkında
- 33- Hemzenin tahfifi hakkında
- 34- Onu yüklenmenin (tahammül) keyfiyeti hakkında
- 35- Okuyuş ve izleyiş adabı hakkında
- 36- Garibini bilmek hakkında
- 37- Hicaz lüğatinin dışında onda olan şeyler hakkında
- 38- Arapça dışında onda olan şeyler hakkında
- 39- Vücuḥ ve nezairi bilmek hakkında
- 40- Müfessirin ihtiyaç duyacağı edatları bilmek hakkında
- 41- İ'rabını bilmek hakkında

- 42-Müfessirin bilmeye ihtiyaç duyacağı önemli kurallar hakkında
- 43-Muhkem ve müteşabih hakkında
- 44-Mukaddem ve muahharı hakkında
- 45-Âmmı ve hâssı hakkında
- 46-Mücmeli ve mübeyyeni hakkında
- 47-Nasihi ve mensuhu hakkında
- 48-Müşkili ve ihtilaf ve çelişki vehmi vereni hakkında
- 49-Mutlakı ve mukayyedi hakkında
- 50-Mantûku ve mefhumu hakkında
- 51-Konuşma vecihleri hakkında
- 52-Hakikat ve mecazı hakkında
- 53-Teşbihi ve istiareleri hakkında
- 54-kinayeleri ve ta'rizi hakkında
- 55-Haşr ve ihtisas hakkında
- 56-İcaz ve İtnab hakkında
- 57-Haber ve inşâ hakkında
- 58-Kur'an'ın bedî'leri hakkında
- 59-Ayet bölümleri (fevasıl) hakkında
- 60-Surelerin başlangıçları hakkında
- 61-Surelerin sonları hakkında
- 62-Ayetlerin ve surelerin münasebeti hakkında
- 63-Benzer (müştebihât) ayetler hakkında
- 64-Kur'an'ın i'cazı hakkında
- 65-Kur'an'dan çıkarılan isimler hakkında

66-Kur'an'ın meseleleri hakkında

67-Kur'an'ın yeminleri hakkında

68-Kur'an'ın cedeli hakkında

69-Kur'an'da geçen isimler, künyeler, lakaplar hakkında

70-Mübhemler hakkında

71-Kur'an'ın kendileri hakkında indiği isimler hakkında

72-Kur'an'ın faziletleri hakkında

73- Kur'an'ın en faziletlisi hakkında

74-Kur'an'ın müfredatı hakkında

75-Kur'an'ın havassı hakkında

76-Mersumu'l-hatt hakkında

77-Kur'an'ın tefsirini ve te'vilini bilmek, tefsirin şerefini ve ona duyulan ihtiyacı açıklamak hakkında

78-Müfessirin (ona gerekli olan) şartlarını ve adabını bilmek hakkında

79-Tefsirin garipleri hakkında

80-Müfessirin tabakaları hakkında

İçerikleri karşılaştırdığımız zaman *İtkan*'ın büyük oranda, Bulkînî'nin *Mevakiu'l-Ulum*'u ile Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ının çok tertipli ve uygun bir biçimde cem edilmesinden oluştuğunu görmekteyiz.

Bu iki eserin yanı sıra bu tarzda yazılmış, ancak küçük çaplı olan İbnü'l-Cevzî'nin *Fünunu'l-Efvan*'ı, Alemuddin es-Sehavi'nin *Cemâlu'l-Kurra*'sı, Ebu Şame'nin *el-Mürşidü'l-Veciz*'i, Ebu'l-Meâli Şeyzele'nin *el-Burhan fî Müşkilati'l-*

Kur'an'ı zikredildikten sonra kendisinden faydalanılan hadis, tefsir, kıraat, lugat, ahkam ve belagat dallarındaki eserler sıralanmıştır.¹¹⁶

Konular işlenirken , tıpkı Zerkeşî'nin yaptığı gibi, önce o konuda daha önce eser vermiş alimlere atıfta bulunulmuş, konu hakkında bilgiler verilmiş, alimlerden ve eserlerinden nakiller yapılmış ve bunlar değerlendirilmiştir.

Suyutî'nin *el-İtkan*'ı, Ulum'ul-Kur'an konusunda yazılmış kapsamlı eserlerin en derli toplu olanıdır. Bu alanda ilk akla gelen iki eserden biri olan *İtkan*, -diğeri Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ıdır. –Selefi'nin bilgi birikiminin son derece tertipli olarak cem edildiği câmi', ansiklopedik bir eserdir. Yazıldığı günden bu güne okunmuş ve okunmaya devam edecek önemli bir kaynaktır.

¹¹⁶ Suyutî, *el-İtkan*, s.20-23

C- ULÛMU'L-KUR'AN BAŞLIKLİ TEFSİRLER

1- Muhammed b. Ali el-Kassâb el-Kerecî (360)

Nüketü'l-Kur'ân ed-Dâletü ale'l-Beyân fi Envâi'l-Ulûm ve'l-Ahkâm

Nisbesine dayanılarak Hemedan'a yakın Kerec'de doğduğu tahmin edilen Kerecî, katıldığı savaşlarda pek çok kişiyi öldürdüğü için de el-Kassâb diye anılmıştır.

et-Tayâlisî, et-Tüsterî, el-Huzaî gibi şahsiyetlerden hadis rivayet eden Kerecî, hadiste hafız mertebesinde olan bir alimdi. Mücadeleci kişiliğinin bir yansıması da bidat ehline yazdığı reddiyelerde görülür. Bunların dışında kaynaklarda kendisine *Sevâbu'l-A'mâl*, *Kitabu's-Sünne* gibi eserler de nisbet edilmektedir.¹¹⁷

Ancak onun günümüze ulaşan tek eseri *Nüketü'l-Kur'ân*'dır.¹¹⁸ Kaynakların Ulûmu'l-Kur'ân eserleri arasında zikrettikleri bu eser, esasında bir tefsir niteliğindedir.¹¹⁹ Fatiha'dan başlayıp Nas'a kadar bütün sureleri içeren eserde yalnız müellifin kendine göre bir nükte yakaladığı ve gerek gördüğü ayetler tefsir edilmiştir.¹²⁰ Esere bakıldığında müellifin pek çok ilimde üstün bir alim olduğu görülür. Ayetlerden fikhî, kelamî, belağatla ilgili ve lugavî nükteler çıkaran Kerecî, bunların yanısıra Mutezile, Kaderiyye, Cehmiyye gibi mezheplere cevaplar vermiş, onların görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.¹²¹

¹¹⁷ Davut Ayduz, 'Kassâb', *DİA*, İst. 2001, XXIV. 579; Turgut, *a.g.e.*, s.17

¹¹⁸ Eserin tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 318'de bulunmakta olup 218 varaktan oluşmaktadır.

¹¹⁹ Eser, doktora çalışması olarak Davut Ayduz (İsra suresinin sonuna kadar, İst. 1992, MÜSBE) ve Şâyi' b. Abduh b. Şâyi' el-Esmerî (Medine ts., el-Câmiatü'l-İslamiyye Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerim ve'd-Dirâsâtü'l-İslamiyye) tarafından yayına hazırlanmıştır.

¹²⁰ Ayduz, *a.m.*, s.579

¹²¹ Davut Ayduz, *Muhammed b. Ali el-Kerecî ve Nüketü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (MÜSBE, basılmamış doktora tezi), İst. 1992, b (muhakkikin önsözü)

Eserin içerisinde birkaç başlık zikrettiğimizde müellifin üslubu daha iyi anlaşılacaktır:

1. Fatiha 6- İstitaanın olmadığına delildir
2. Bakara 6- Kaderin isbatı, istitaanın nefyidir.
2. Bakara 8- Mürcie'ye iki açıdan cevaptır.
2. Bakara 9- Cehmiye'ye cevaptır.
2. Bakara 10- Kaderiye ve Mutezile'ye cevaptır.
2. Bakara 13- Umum zikredilip husus (mananın kasdolunması) ın caiz

oluşunun isbatıdır.

2. Bakara 13- Bir tek ismin farklı şeyler için kullanılabileceğine delildir.

2. Bakara 28- Kelamcılara cevaptır.

2. Bakara 35- Kelamda kısaltma yapmaya delildir.

2. Bakara 35- Zulmün manası

2. Bakara 70- Kıraat

2. Bakara 75- Kur'ân'ın mahluk olmadığına dair açık bir delildir.

2. Bakara 111- Bir iddiada bulunanın onu ispat etmeye ve delil göstermeye muhtaç olduğuna dair delildir.

2. Bakara 125- Temizleme; fıkıh yönünden...

2. Bakara 130- Mille, islam, din, şariat ve sıratın manaları...

2. Bakara 235- îlâ' hakkında

2. Bakara 237- Nikah akdinin kocanın elinde oluşuna delildir.¹²²

Görüldüğü gibi eser, Ulûmu'l-Kur'ân kaynağı değil, bir tefsirdir.

2- Muhammed bin Ali el-Udfuvî (388)

el-İstiğnâ fi Ulûmi'l-Kur'an

Mısır'ın Udfu beldesine nispetle Udfuvî diye anılan Ebu Bekr Muhammed bin Ali, nahiv ve tefsir âlimi olarak tanınmaktadır. Ebu Ca'fer en-Nahhas'tan nahiv, Ebu Ganim el-Muzaffer bin Ahmed'den kıraat öğrenmiştir.¹²³

Udfuvî'nin *el-İstiğnâ* adlı tefsirinin yazma nüshalarının baş tarafında ve son ciltte metin içerisinde tefsirin adı *el-İstiğnâ fi Ulûmi'l-Kur'an* olarak kaydedilmiştir. Buna balıkarak sadece adından hareketle eser, Ulûmu'l-Kur'an'a dair eserler arasında zikredilmiştir.¹²⁴ Katip Çelebi ise, eseri *el-İstiğnâ fi't-Tefsir* adıyla ve 100 ciltlik bir eser olarak tanıtmıştır.¹²⁵

Eserin Süleymaniye Kütüphanesinde, Hafız Ahmed Paşa, no. 4, 5, 6'da mevcut olan nüshalarını inceleyen Süleyman Mollaibrahimoğlu, tefsiri şöyle tanıtmaktadır:

‘ Rivayet ve dirayet ağırlıklı, geniş hacimli bir tefsirdir. Önsözünde müellif, tefsirin muhtevası hakkında, ‘ *Garib söz, anlaşılması zor anlamlar, girift i'rab, rivayet edilen tefsir, nakledilen kıraatler, nasih-mensuh, muhkem-müteşabihten oluşan bazı bölümleri kapsamaktadır.*’ demektedir. Bunun yanında yine tefsirde kıraat farklarından meydana gelen mana değişikliklerine işaret ettiğini, ayet sayısını ve ayetlerdeki vakıf noktalarını, kelimenin fiil çekimlerini, hangi kökten

¹²² el-Kerecî, *Nüketü'l-Kur'an*, tah. Davut Aydüz, İst. 1992, s. 4-37

¹²³ Suyutî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakati'l-Lugaviyyin ve'n-Nühât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır 1979, c.1, s. 189; Bilmen, *a.g.e.*, s.219

¹²⁴ Salih, *Mebahis*, s.122. Turgut'un listesini göre ise eser ‘Tefsir Usûlü Kaynakları’ arasındadır. Turgut, *a.g.e.*, s.18

¹²⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, yayına haz. Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, İst. 1941, c.1, s.29

geldiklerini, ihtisar dolayısıyla yapılan hazifleri, anlamayı temin için yapılan uzun anlatımları(itnâbı), takdim ve tehirlerin olduğu noktaları gösterdiğini kaydetmiştir. Ayrıca kelimelerin eş anlamlarını verdiğini, imkan ölçüsünce sûrelerin Mekkî-Medenî olduğunu ve bununla ilgili rivayetleri naklettiğini ifade etmiştir. Böylece müfessir kendi görüşüne göre, tefsirinin tek başına yeterli olmasını ve ona, başka bir tefsire ihtiyaç duyulmayacak bir hüviyet kazandırmaya çalıştığını ifade etmiştir.

Önsözün ardından Udfuvî, Kur'an ve hadisin önemini belirten birkaç hadis-i şerif nakletmiş, Kur'an'ın yedi harf üzere nazil olduğuna dair bazı rivayetlere yer vermiş, sûreleri uzunluk ve kısalıklarına göre sıralayıp, onlarla alakalı kısa bilgi vermesinin ardından Fatiha sûresinin tefsirine geçmiştir.

Tefsirde ayetler genellikle tek tek, bazen de uzunluk ve kısalıkları dikkate alınarak üç-beş ayet birarada zikredilerek şu başlıklar altında tefsiri ele alınmıştır: 'Î'râb' başlığı altında, önce ayetlerin i'râbı üzerinde durularak çeşitli izahlar yapılmış ve farklı görüşlere işaret edilmiştir. 'Kırâe' başlığında ise kıraat farkları belirtilmiş ve bu farklardan kaynaklanan anlam değişikliklerine temas edilmiştir. 'el-Kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsir' ya da 'ma'ne'l-âye' başlığı altında ise lügavî izahlar yapılmış, rivayet ve dirayet tefsir anlayışıyla ayetler tefsir edilmiştir. Ardından, yer yer tefsiri yapılan ayetlerin muhtevasına yönelik özet halinde bilgi sunulmuş, sonunda da 'el-Kavlu fi'l-vakf ve'l-ibtidâ' başlığı altında, ayetlerin vakıf noktaları ve türleri belirtilmiştir.¹²⁶

3- Ali bin İbrahim bin Said el-Hufî (430)

el-Burhân fi Ulumi'l-Kur'an

Mısır'ın Huf vey Havf beldesine nisbetle Hûfî yada Havfî olarak anılan Ali bin İbrahim bin Said'in, Arap dili ve grameriyle tefsirde ali bir zat olduğu bildirilmektedir.

İ'rabu'l-Kur'an, *el-Muvazzih* ve *Muhtasaru Kitabi'l-Ayn* adlı eserlerinin yanı sıra Ulumu'l-Kur'an eserlerinden sayılan *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*'ı vardır. Tamamı 30 cilt olduğu halde, bugün 15 cildi dağınık olarak Kahire, Darü'l-kütübil-Mısriyye'de bulunmaktadır.¹²⁷

Hufî, eserinde önce ayeti (Mushaf tertibine) göre zikretmekte, sonra onun üzerinde ulumu'l-Kur'an konularından aynı başlıklar altında bahsetmektedir. Ayeti verdikten sonra şu şekilde devam etmektedir.

* İ'rab hakkında: Bu başlık altında ayeti lugat (el-Kavlü fi'l-İ'rab) ve nahiv yönlerinden inceler.

* Mânâ ve Tefsir hakkında: Ayeti rivayet ve dirayet yoluyla açıklar.

* Vakf hakkında: Vakf edilebilecek ve edilemeyecek yerleri açıklar.

* Kıraat hakkında : Kıraatları bu başlıkta söz konusu eder.

Ayrıca ahkâm ayetlerinde, ayetin içerdiği hükümlerden bahsetmekte, yeri geldiğinde sebep-i nûzûl ve nesh hakkında konuşmaktadır. Bu şekilde eserde

¹²⁶ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, Karaman Ofset, İst. 2002, s.32-33. Aynı müellifin Udfuvî ve tefsirini incelediği ayrı bir çalışması da vardır: Mollaibrahimoğlu, *Muhammed b. Ali el-Udfuvî ve Tefsirdeki Metodu*, İst. 1995

¹²⁷ Turgut, *a.g.e.*, s.18; Zerkânî, *Menahil*, s.36-37

Ulumu'l-Kur'an konularını bir başlık altında kapsamlı olarak değil, Kur'an ayetlerine yayılmış ve dağıtılmış olarak işlendiği görülmektedir.

Her ne kadar Ulumu'l-Kur'an eserleri arasında zikredilse ve Zerkani tarafından bu ilmin tarihini 5.yüzyıla götürmesi bakımından çok önemli sayılsa da eser, Zerkani'nin de teslim ettiği bir gerçekle, Ulumu'l-Kur'an konularından, yeri geldikçe bahseden bir tefsirdir.¹²⁸ Eserin içeriği müellifinin üslubuna ek olarak eser bazı kaynaklarda el-Burhan fi Tefsiri'l-Kur'an adıyla geçmektedir.¹²⁹ Kanaatimizce eser, özellikle, müfessirin eserine Ulumu'l-Kur'an'ı yedirmesi, Ulumu'l-Kur'an ile tefsir arasındaki diyalektiği bakımından önemli bir çalışmadır.

¹²⁸ Zerkani, *Menâhil*, s.37

¹²⁹ Katip Çelebi, *a.g.e.*, c.1, s.241.

III. BÖLÜM

ULUMU'L-KUR'AN'IN DİĞER İLİMLERLE İLİŞKİSİ

Ali Turgut'un 'Tefsir Usulü Kaynakları' başlığı altında topladığı ve kronolojik olarak incelediği eserlerden VIII. asırdakiler şunlardır:

- a) Süleyman b. Abdülkavi et-Tûfi(ö.716)- el-İksir fi İlmi't-Tefsir
- b) İbn Teymiyye(ö.728)- Mukaddime fi Usûli't-Tefsir
- c) Bedreddin ez-Zerkeşî(ö.794)- el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an¹³⁰

İlmu't-Tefsir, Usûlü't-Tefsir ve Ulûmu'l-Kur'an başlıklı bu eserler ele alınıp kapsamaları incelendiğinde bunların birbirinden farklı niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan ilmu't-tefsir, müfessir adayını tefsire hazırlayıcı, ona altyapı oluşturacak bilgiler vermekte, usûlü't-tefsir müfessirin izlemesi gereken adımları göstermekte, Ulûmu'l-Kur'an ise, bütün bunları ve daha fazlasını kapsayan bir malumat alanına sahip bulunmaktadır. Eğer bir başlık altında toplanacaklarsa bu başlık, Kur'an'la ilgili, Kur'an'ı konu edinen, ilimler mecmuu olan **Ulûmu'l-Kur'an** olmalıdır. Bunun için Ulûmu'l-Kur'an'ın, özellikle Kur'an ve tefsir ile ilgili ilimler içerisindeki yerini, ilgili eserler arasında karşılaştırmalar yaparak tespit etmek gerekmektedir.

1- Ilmu't-Tefsir ile İlişkisi

a) el-İksir fi İlmi't-Tefsir

Eserin müellifi Süleyman b. Abdülkavi es-Sarsarî el-Bağdadî et-Tûfî, Bağdat, Dimeşk ve Mısır'a yaptığı yolculuklarla pek çok alimden ders almış, fıkıh,

¹³⁰ Turgut, *a.g.e.*, s.31-38

usûl-i fıkıh, hadis, Ulûmu'l-Kur'an ve Arap edebiyatında derinleşmiş bir alimdir.¹³¹

Sonraları *el-İksir fî İlmi't-Tefsir* diye anılacak eserini, ilmu't-tefsirin karmaşıklığını/kapalılığını(işkâl) gidermek için kaleme aldığı, itimat edilir bir kanun ve faydalı kaideler koyduğu bir eser olarak tanıtmaktadır. Buna göre yazılacak tefsirin her ne kadar sonra yazılsa da öncelik kazanacağını/öne geçeceğini ifade eden Tûfî, eserine *el-İksir fî Kavâidi't-Tefsir* adını vermiştir.¹³²

Bir mukaddime ve üç ölümden oluşan eserin içeriği şöyledir:

Mukaddime: Tefsir ve te'vilin manası

I. Bölüm: - Kur'an okuyucusunun tefsir ve te'vile ihtiyacının sebebi

- Tefsire ihtiyaç duyan ve duymayan (ayetler)
- Müfessirlerin tek ayet üzerindeki görüş farklılıkları ve bunun sebebi
- Fukahânın mezheplerinin farklılığı ve bunun sebebi
- Kendisiyle tefsir ilmine ulaşılan bir kanun koymak
- Bu kanunun faydası ve ondan faydalananlar

II. Bölüm: Kur'an'ın içerdiği ve müfessirin incelemesi gereken ilimlerin açıklanması

- Maddesi/konusu ve gayesi bakımından ilim
- Dînî ilim, bedenî ilim, hayatla ilgili ilim
- İlmu'l-Kur'an ya lafzîdir, ya manevî
- Lafzînin çeşitleri; garib, tasrif, i'rab, kıraat ilimleridir
- Manevînin çeşitleri; vücûdî, itikadî
- Bu kısımların teferruatlandırılması; tarihî, va'zî, nasih-mensuh, usûl-i

fıkıh, fıkıh ilmi, meâni ve beyan ilmi

¹³¹ Tûfî'nin hayatı, eğitimi ve eserleri için bkz. Suyutî, *Buğyetü'l-Vuat*, c.1, s.599; Bilmen, *a.g.e.*, s.364; Tûfî, *el-İksir fî İlmi't-Tefsir*, tah. Abdülkadir Hüseyin, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 1977 (muhakkikin önsözü)

¹³² Tûfî, *a.g.e.*, s.1

III. Bölüm: İlmu'l-Meâni ve Beyan

Mukaddime:- Bu ilmin hakikatini, konusunu, temellerini, meselelerini, tarifini ortaya koymak

- Bu ilmin fazileti ve şerefi
- Kur'an'ın çeşitli üsluplarda gelişi

(1. Cümle)

1. Bab: Beyan ilminin hükümleri hakkında

- 1- Kendisiyle başlanması gereken mukaddimeler
 - Te'lif aletleri/araçları
 - Dilin alışılmış, tedavülde olanını bilmek
 - Arapların önemli olaylarını ve mesellerini bilmek
 - Öncekilerin sözlerinin çoğuna vakıf olmak
 - İdareyle ilgili hükümleri bilmek
 - Kitabı ve sünnetin bir bölümünü ezberlemek
 - Aruz ve kafiyeleleri bilmek
- 2- Te'lif adabı ve te'lif yönteminin açıklanması
- 3- Hakikat ve mecaz

2. Bab:

- 1- Kendisiyle iyi bir derece kazanılan, müfred ve terkip halindeki lafızlar ve sıfatlar
- 2- Manalar hakkında. Zira manalar lafızlardan daha şerefli dir.
- 3- Mensur ve manzum kelam ve hangisinin daha üstün olduğu (meselesi).

(2. Cümle): Özel hükümleri hakkında

1. Bab:Fesahat ve belagat

2. Bab: Beyan ilminin nev'ileri: Lafzî ve manevî(olmak üzere iki kısımdır)

- Manevîler 29 nev'idir:...(s.109-310)

- Lafzîler 7 nev'idir:...(s.310-334)

Tûfî, mukaddime ve sonraki iki bölümde, tefsire giriş niteliğinde, müfessir adayı için gerekli bilgiler verdikten sonra eserinin esas kısmına, 3. bölüme (s.29-334) geçmektedir. Burada 'Ulûmu'l-Kur'an'ın en temel/öz olanlarından olmaları sebebiyle Meâni ve Beyân ilimleri'ni teferruatlı bir şekilde incelemektedir. Bir edebî metin gibi ele alınan Kur'an üzerinde bu ilimlerin bütün nev'ileri işlenmektedir.

Zerkeşi de el-Burhan'da 'Kur'an'daki Hitap Şekilleri' başlıklı 42. nev'idan itibaren yaklaşık olarak 47. nev'ie kadar aynı konuları işlemiştir.¹³³ Zerkeşi'nin Tûfî'nin bu eserini gördüğüne dair elimizde bir bilgi bulunmamakla beraber, bu içerik örtüşmesinden hareketle, müellifin ilmu't-tefsiri Ulûmu'l-Kur'an'ın içerisine aldığı görülmektedir. Aynı şekilde Suyutî de el-İtkan'ın 51. ila 59. nev'ileri arasında aynı konulara yer vermiştir.¹³⁴

b) et-Teysir fî Kavaidi İlmi't-Tefsir

Eserin müellifi Muhammed b. Süleyman Muhyiddin Kafiyeci(ö.879), zamanında, tefsir, hadis, usûl-i fikh, lugat, belagat, mantık, felsefe ve hey'et ilimlerine vakıf büyük bir alimdir.¹³⁵ Suyutî'ye de hocalık yapmış olan müellif, eserini yazış sebebini şöyle ifade etmiştir:

¹³³ Zerkeşi, *a.g.e.*, c.2, s.237'den c.4, s.141'e kadar

¹³⁴ Suyutî, *a.g.e.*, c.2, s.744-937

¹³⁵ Kafiyeci'nin hayatı ve eserleri için bkz. Kafiyeci, *Kitabu't-Taysir fî Kavaidi İlmi't-Tefsir*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974 (naşirin önsözü); Bilmen, *a.g.e.*, s. 424-426

“İlimler arasında tefsir ilminin yeri, göz için insan ve insan için gözün değeri gibidir. (Bu ilim) Kur’an-ı Kerim’in üstünlüğünü göstermektedir. Bu ilim başlı başına tanzim ve tertib olunmuş değildir. Bu bakımdan kudret ve imkanın nisbetinde onu tedvin etmeyi murad ettim.”¹³⁶

İki bab ve bir hatimeden oluşan eserde şu konular yer almaktadır:

I. Bab: Terimler hakkındadır.

- Tefsir ve te’vilin manası
- Re’y ile tefsir meselesi
- Tefsirin muhtaç olduğu 15 ilim
- Tefsire duyulan ihtiyaç
- Tefsir çeşitleri; rivayet ve dirayet
- ‘Kur’an’, ‘sûre’ ve ‘ayet’in manası
- Yedi kıraat
- Muhkem-müteşabih
- Lafzi delalet meselesi
- Sebeb-i nüzul

II. Bab: Kaideler ve meseleler hakkındadır.

- Muhkemin beyanı ve müteşabih
- Nesh meselesi
- Müfessirlerin tabakaları
- Rivayete dayanan tefsirin ravisinde bulunması gereken şartlar ve

rivayetinin kabul edilmesi için gereken şartlar

Hatimetü’l-Kitab: Bu kısım ilmin fazileti ve şerefi ile hoca ve talebe adabı hakkındadır.

¹³⁶ Kafiyece, *a.g.e.*, s. 46

Tıpkı Tûfî'nin eseri gibi, bu eser de tefsir ile ilgilenenler için temel bilgiler içeren bir kılavuz niteliğindedir. Müellifin, eserini yazarken Zerkeşî'nin el-Burhan'ını görmediği anlaşılmaktadır. Öğrencisi Suyuti ise eser için şunları söylemiştir: “Öğrencilik günlerimde, mütekaddimûnun(önceki alimlerin), ilmu'l-hadiste yaptıkları gibi, Ulûmu'l-Kur'an'ın nev'ilerinde bir kitap tedvin etmediklerine hayret etmiştim. Hocam Kafiye'nin “Ulûmu't-Tefsir konusunda (böylesi) daha önce yazılmamış bir kitap tedvin ettim” dediğini işittim. Kitabı okudum, ancak hacmi çok küçüktü ve benim ihtiyacımı karşılamadı.”¹³⁷

Bununla birlikte Suyuti bu eserden bir hayli faydalanmıştır. el-İtkan'da sadece, tefsir ve te'vilin bilinmesi, tefsirin şerefi ve tefsire duyulan ihtiyacın açıklanması, müfessirin bilmesi gereken ilimler ve müfessirlerin ilk kuşakları konularını ele aldığı 77. ve 78. nev'ilerde Kafiye'nin eserinden büyük ölçüde yararlandığı görülmektedir.¹³⁸

2- Usûlü't-Tefsir ile İlişkisi

Mukaddime fi Usûli't-Tefsir

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ‘usûlü't-tefsir’ kavramının ilk kullanıcısı olan müellif Şeyhulislam Takıyyuddin Ahmed b. Adbülhalim İbn Teymiyye(ö.728), tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve kelam ilimlerinde derinleşmiş, selefinin bilgi birikimine vakıf büyük bir alimdir.¹³⁹

¹³⁷ Suyuti, *el-İtkan*, c.1, s.7

¹³⁸ Suyuti, *a.g.e.*, c.2, s.1189-1225

¹³⁹ İbn Teymiyye ve eserleri için bkz. İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s.7-54; Aynı müellif, *Tefsir Usûlüne Giriş*, sunuş ve dipnotlar: Adnan Zerzur, çev. Yusuf Işıcık, Esra Y., İst. 1997, s.9-27(Zerzur'un önsözü)

İbn Teymiyye bu risalesini, öğrencilerinden bazılarının isteği üzerine te'lif etmiştir: “ Kardeşlerden bazıları benden, Kur'an'ın anlaşılmasına, tefsir ve manasının kavranmasına, bu konudaki naklî ve aklî ürünlerin hak olanı ile batıl olanını birbirinden ayırmaya yardım eden, görüşler arasını ayıran delile işaret eden külli kaideler içeren bir mukaddime yazmamı istedi. Zira tefsir konusunda yazılmış kitaplar doğru yanlış şeylerle doludur. İlim ya masum (birin)den gelen tasdik edilmiş nakildir, ya da bilinen bir delil üzere (söylenen) sözdür. Bunun dışındakiler ya kabul edilmeyen düzmece şeylerdir ya da sahte olup olmadığı, eleştirilmiş olup olmadığı bilinmeyen şeylerdir. Ümmetin Kur'an'ı anlamaya olan ihtiyacı ise çok büyüktür.(...)”¹⁴⁰

Eserde şu konular işlenmektedir:

- 1- Hz. Peygamber'in Kur'an'ın manalarını ashabına açıklaması
- 2- Selefin tefsirdeki ihtilafı ve bu ihtilafın nev'i/çeşni ihtilafı oluşu
- 3- Tefsirde nakle ve istidlal yollarına dayanan ihtilaf çeşitleri
- 4- Tefsirde istidlalden dolayı ortaya çıkan ihtilaf
- 5- Tefsir yollarının en güzeli; Kur'an'ı Kur'an'la tefsir, Kur'an'ı sünnetle tefsir
- 6- Kur'an'ı sahabe kavliyle tefsir
- 7- Kur'an'ı tabiûn kavliyle tefsir
- 8- Kur'an'ın re'y ile tefsiri

İbn Teymiyye, selefinin tefsirlerindeki sağlam ve zayıf yönleri gösterdikten sonra tefsir için en güzel yolu, Kur'an'ın Kur'an'la, sonra sünnetle, sonra sahabe kavliyle, sonra tabiûn kavliyle tefsir etmek olduğunu açıklamıştır.¹⁴¹ Onun

¹⁴⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 57-58

¹⁴¹ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s.117-131

öğrencisi İbn Kesir, tefsirinin mukaddimesinde, bu usûlü aynen zikretmektedir.¹⁴²

İbn Kesir'in öğrencisi Zerkeşi ise, eserinin, bir tefsir usûlü sayılabilecek nitelikteki 'Kur'an'ın tefsir ve te'vilini bilmek' başlıklı 41. nev'inde tefsirin nakle dayanan kısmını Hz. Peygamberden, sahabeden ve tabiûnun büyüklerinden gelen tefsir olarak açıklamaktadır.¹⁴³

Suyuti ise, eserinin 'Müfessirde bulunması gereken şartlar' başlıklı 78. nev'inde, İbn Teymiyye'nin bu sıralamasını zikrettikten sonra, müellifin eserini özetleyerek dercetmiştir. " İbn Teymiye'nin sözleri özet olarak (burada) bitti, hakikaten nefistir" dedikten sonra Zerkeşi'nin ifadelerini nakletmeye geçmiştir.¹⁴⁴

Görüldüğü üzere, İbn Teymiyye'nin sunduğu tefsir usûlüne Ulûmu'l-Kur'an eseri müellifleri eserlerinde yer vermişler, Kur'an tefsirine hizmet eden bir konu olarak Ulûmu'l-Kur'an'a dahil etmişlerdir.

3- Tefsir ile İlişkisi

Klasik dönemde gerek alimlerin yaptıkları Ulûmu'l-Kur'an tanımlarına, gerekse Ulûmu'l-Kur'an ismini vererek yazdıkları tefsirlere bakıldığında tefsir ile Ulûmu'l-Kur'an'ın içiçe görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an'ın anlam dünyası, içerdiği mesajlar; tefsir ise bunların açıklanmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu mesajların açıklandığı eserlere Tefsiru'l-Kur'an denildiği gibi Ulûmu'l-Kur'an diye adlandırıldıkları da olmuştur.

¹⁴² Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, tah. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Daru'l-Marife, Beyrut 1987, s.4-8

¹⁴³ Zerkeşi, *a.g.e.*, c.2, s. 188-189

¹⁴⁴ Suyuti, *a.g.e.*, c.2, s. 1197, 1199-1204

İkinci bölümde ele aldığımız Ulûmu'l-Kur'an başlıklı tefsirlere ilave olarak şu eserleri de burada zikredebiliriz:

- a. Ahmed b. Yusuf el-Halebi Semin, ed-Dürü'l-Masun fî Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn (11 ciltlik tefsir)¹⁴⁵
- b. Ebu Hafs Ömer b. Ali ed-Dimaşki İbn Adil, el-Lübab fî Ulûmi'l-Kitab (20 ciltlik tefsir)¹⁴⁶
- c. Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi İbn Cüzey(ö.741), et-Teshil li Ulûmi't-Tenzil (4 ciltlik tefsir)

¹⁴⁵ Tah. Ahmed Muhammed Harrat, Daru'l-Kalem, Dimaşk 1986

¹⁴⁶ Tah., ta', tah. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Muhammed Sa'd, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998

SONUÇ

Kur'an ilimleri, Kur'an'da konu ya da kavram olarak var olup zamanla ilim haline gelecek olan, Kur'an'ın gösterdiği konular değildir. Kur'an ilimleri, çeşitli ihtiyaçlara binaen müslümanlar tarafından ortaya konmuş çalışmalardır. Kur'an'ı konu edinme noktasında birleşen bu ilimlerin her biri ayrı bir fonksiyona sahiptir. Sözelimi, Kur'an'da anlaşılması güç kelimeleri Garibu'l-Kur'an ilmi açıklarken, Müşkilu'l-Kur'an ilmi, mühlid ve zındıkların Kur'an'da çelişki olduğu iddiasına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Tefsir rivayetlerinin kayıt altına alınmasında uydurma rivayetlerin artması etken olmuştur. Dolayısıyla bu ilimler, kaynak olarak ilahî değil, beşerî ilimlerdir.

Kur'an ilimleri, müstakil bir konu üzerinde çalışırken, Ulûmu'l-Kur'an, bu ilimlerden birkaçını veya hemen tamamını içeren eserlere başlık ve bir şemsiye kavram olarak düşünülüp kullanılmıştır. Kavramın ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek zor olmakla beraber, örneğin IV. yüzyılda yaşamış Ebû Bekr el-Enbârî, Kur'an ilimlerine dair müstakil eserleri yanında zamanın sıkıntılı konularından birkaçını '*Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*' adlı eserinde toplamıştır. Aynı durum İbnü'l-Cevzî ve *Fünûnu'l-Efnân*'ı için de geçerlidir. Ancak onun eseri daha da kapsamlıdır. VIII. yüzyıla gelindiğinde Zerkeşî'nin, hadis ilmini örnek alarak , Kur'an ilimlerini derinlemesine değil de her ilmin temellerini verip özetlemek suretiyle kapsayan, fihrist niteliğinde eseri *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı yazdığı görülmektedir. Zerkeşî'nin eserini Suyûtî'nin *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an* adlı eseri takip etmiş ve Ulûmu'l-Kur'an literatürü en kapsamlı örneklerine kavuşmuştur. Bu son iki eserin bir özelliği de, müfessire Kur'an'ı anlama, onun hakikat ve inceliklerinin farkına

varma hususunda yardımcı olmak gayesiyle tefsir usûlü bilgileri ve önemli oranda Arap dil ve edebiyat ilimlerinden malumat içeriyor olmalarıdır.

Zerkeşî'nin naklettiği tanımlarda Ulûmu'l-Kur'an, Kur'an'ın anlam dünyasına, içerik ve mana zenginliği anlamına gelmektedir. "Ulûmu'l-Kur'an sonsuz, manaları kuşatılamaz olduğundan (bu konuda ancak) elden gelen gayreti göstermek gerekir."¹⁴⁷ diyerek eserini kaleme alan Zerkeşî bu çalışmasıyla bir anlamda Kur'an'ın, dışındaki ilimlerden hareketle içindeki ilimlere bir yol açmaya çalışmıştır. Keza, İbn Arabî'nin Ulûmu'l-Kur'an'ın, Kur'an kelimelerinin dört ile çarpımı olan 77.450 ilim olduğunu söylemesi de kavramın bu anlamına göre olup yadığanmamalıdır. Ulûmu'l-Kur'an başlığı ile tefsirler de dikkate alınırsa klasik dönemde kavramın bu anlamı bir hayli ön plandadır.

Ancak Ulûmu'l-Kur'an kavramı, bu anlamını bugün kaybetmekle kalmamış, Ulûmu'l-Kur'an yerine sık sık usûlü't-tefsir kavramı kullanılır olmuştur. Bu yanlışlığın uzantısı olarak Ulûmu'l-Kur'an'ın tefsir usûlü adına hemen hiçbir şey içermediği şeklinde eleştirilmiştir. Ulûmu'l-Kur'an usûlü't-tefsiri kapsayan bir kavramdır. Özellikle *el-Burhan* ve *el-İtkan*'a bakıldığında usûlü't-tefsirden, İbn Teymiyye'ninki ile örtüşen ve rivayet ağırlıklı bir usûlden söz edildiği görülmektedir. Kur'an'ın sırasıyla, Kur'an'la, sünnetle, sahabe ve tabî'nin kavliyle ve re'y ile tefsiri şeklinde özetlenebilecek bu usûl, bir müfessir için en temel ölçüdür. Bu usûlün özellikle son maddesinin içini nasıl dolduracağı müfessire kalmış bir durum olduğundan müfessirden bağımsız bir usûlden sözedilemez.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, tah. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1991
- El-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsir ve Kavaiduh*, Daru'n-Nefais, Beyrut 1994
- Aydüz, Davut, “Kassâb“, *DİA*, İst. 2001
- Aydüz, Davut, *Muhammed b. Ali el-Kerecî ve Nüketü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (MÜSBE, basılmamış doktora tezi), İst. 1992
- el-Bağdâdî, Hatib, *Tarihu Bağdad*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1350
- Baş, Erdoğan, “Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*, İSAV, İst. 2002
- Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, yy. 1269
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1962
- Birişik, Abdülhamit, “İbn Atıyye el-Endelüsî“, *DİA*, İst. 1999
- Birişik, Abdülhamit, “Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c.19 sa. 1, Ankara 2006
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996
- Cerrahgolu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1997
- Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İst. 2002
- Cündioğlu, Dücan, *Kur'anı Anlamanın Anlamı*, Kitabevi Y., İst. 1998

¹⁴⁷ Zerkeşî, *a.g.e.*, c. 1, s. 30

- Çelik, Ömer, “ Hicri V.-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri”, *Kur'an Ve Tefsir Araştırmaları III*, İSAV, İst. 2002
- Çetin, Abdurrahman, “ Ebû Davud, Süleyman b. Necah”, *DİA*, İst. 1994
- Çiçek, Halil, *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları*, Timaş Y., İst. 1996
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, tah. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, yy. 1972
- Deliser, Bilal, *ez-Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, /(AÜSBE, basılmamış doktora tezi), Ankara 2004
- Ebu Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Veciz ila Ulûmin Tetealleku bi'l-Kitabi'l-Aziz*, tah. Tayyar Altıkulaç, TDV Y., Ankara 1986
- Işık, Emin, “ İbnü'l-Enbârî, Ebu Bekr”, *DİA*, İst. 2000
- İbn Asâkîr ed-Dimeşkî, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fima Nüsibe ile'l-Eş'ârî*, Mektebetü'l-Kudsî, Dimeşk 1347
- İbnü'l-Cevzî, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Abdülfettah Âşûr, ez-Zehrâü'l-İ'lâmi'l-Arabî, Kahira 1986
- İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Hasan Ziyaeddin İtr, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1987
- İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-Müzheb*, tah.. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nur, Mektebetü Dari't-Türas, Kahire 1972
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, tah. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1987
- İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'an*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Daru't-Türas, Kahire 1963

İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Yusuf Ali Tavl, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002

İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir*, Daru's-Şam li't-Tûras, Beyrut 1988

İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlüne Giriş*, sunuş ve dipnotlar Adnan Zerzur, çev. Yusuf Işıcık, Esra Y., İst. 1997

el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım er-Ragıb, *Mukaddimetü Câmi't-Tefâsîr mea Tefsiri'l-Fatiha ve Metâli'l-Bakara*, tah. Ahmet Hasan Ferhat, Daru'd-Da've, Kuveyt 1984

Kadı Abdülcebbar, *Müteşabihu'l-Kur'an*, nşr. Adnan Zerzur, Mektebetü Dari't-Tûras, Kahire 1969

Kafiyeci, Muhyiddin, *Kitabu't-Taysir fî Kavaidi İlmi't-Tefsir*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi ,Ankara 1974

Katip Çelebi, *Kitabu Keşfi'z-Zünûn*, yayına haz. Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, İst. 1941

Kayhan, Veli, *Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişmesi* (MÜSBE, basılmamış doktora tezi), İst. 1991

Kıfâfî, Muhammed Abdüsselam, *Fi Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981

Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, MÜİFV Y., İst. 1996

el-Muhâsibî, Haris, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, trc. Veysel Akdoğan, İşaret Y., İst. 2003

Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an, nşr. Arthur Jeffery, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1954

Öztürk, Mustafa, “ Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu”, *İslâmiyât*, c.6 sa. 4, Ankara 2003

- Öztürk, Mustafa, “ Zerkeşî'nin Kaynakları”, *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3 sa. 2, Adana 2003
- es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, tah. Seyyid Kesrevî(?) Hasan, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004
- es-Salih, Suphi, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1968
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Y., İst. 1994
- es-Suyûtî, Celaleddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, tak. ve ta'. Mustafa Dîb el-Buğa, Daru İbn Kesir, Beyrut 2002
- es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuat fî Tabakati'l-Lugaviyyin ve'n-Nühat*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır 1979
- eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât – İslamî İlimler Metodolojisi -*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Y., İst. 2003
- et-Tabressî, Ebu Ali el-Fazl b. el-Hasan, *Mecmeu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Tahran 1373
- Tûfî, *el-İksir fî İlmi't-Tefsir*, tah. Abdulkadir Hüseyin, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 1977
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, MÜİFV Y., İst. 1991
- Yavuz, Yusuf Şevki- Avcı, Casim, “ İbü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec”, *DİA*, İst. 1999
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988
- ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, yy. 1957

ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el- Burhan fî Ulûmi 'l-Kur'an*, tah. ve ta'. Mustafa Abdulkadir
Ata, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001